

Zoektocht naar herstel

Onderzoek naar de gevolgen
van de coronacrisis voor
Rotterdamse zelfstandigen

Gemeente Rotterdam

Onderzoek en Business Intelligence

Gemeente Rotterdam

Colofon

Gemeente Rotterdam, afdeling Onderzoek en Business Intelligence (OBI)

Datum: 27 september 2021

Auteur(s): Marcel van Toorn, Frans Moors, Toine Wentink, Justine Anschutz

Vragen: onderzoek@rotterdam.nl

Voorwoord

De coronacrisis heeft geleid tot veel onderzoek naar nieuwe aandachtsgebieden en groepen burgers die door de crisis zijn geraakt. Dat geldt ook voor zelfstandigen die noodgedwongen een beroep moesten doen op de Tozo-regeling. Dit onderzoek laat zien dat kwetsbaar ondernemerschap ten gevolge van de crisis vele oorzaken en gevolgen kent en leidt tot uiteenlopende toekomstperspectieven. De gemeente Rotterdam heeft zich voorgenomen om de komende jaren samen met de groep kwetsbare zelfstandigen op te trekken en zo nodig ondersteuning te bieden.

Voor de gemeente vergt een nieuwe doelgroep nieuwe kennis. Deze is gedurende de uitvoering van het onderzoek zeker opgedaan. Dat is te danken aan de bijdragen van velen. Allereerst gaat het om Maarten van Kooij (strategisch adviseur) en Leontine de Graaf (directiesecretaris), die namens de opdrachtgever van het onderzoek, wethouder Moti, gedurende het gehele onderzoeksproces hebben meegedacht en conceptstukken hebben becommentarieerd.

Daarnaast hebben Marlies Meys (hoofd Regionaal Bureau Zelfstandigen), Odin Schut (projectmanager, Tozo-organisatie), Mariet Lohman (projectleider Schuldregelen), Mark van Lanen (projectmanager klantcontact Tozo en TONK), Maria Reinders (communicatieadviseur, Werk en Inkomen), Rita de Jong (communicatieadviseur Tozo) en Aad van der Werf (strategisch arbeidsmarktadviseur, Werkgevers Servicepunt Rijnmond) op verschillende manieren bijgedragen aan het onderzoek.

Vanuit het Nibud waren Cora van Horssen (hoofd kennisteam) en Corinne van Gaalen (senior wetenschappelijk medewerker) bij het onderzoek betrokken.

Voorts kende het onderzoek een interne begeleidingsgroep bestaande uit collega's van de afdeling Onderzoek en Business Intelligence (OBI), te weten: Toine Wentink, Justine Anschutz, Annemarie Reijnen en Dave Bruggeling. Tevens hebben zij interviews afgenomen met Rotterdamse zelfstandigen. Daarnaast heeft Rob Stevense, ondersteuning OBI, zorg gedragen voor het uitzetten van de internetenquête en de responsverwerking. Rik de Deken, Mürsel Kizilcan en Carlo van Dongen, allen ook OBI, leverden de benodigde bestanden vanuit de Rotterdamse Tozo-registratie.

Tot slot werkten bijna 1.100 Rotterdamse zelfstandigen mee aan de internetenquête en waren velen bereid om een verdiepingsgesprek te voeren met de onderzoekers.

Wij danken allen zeer voor hun bijdragen en het overdragen van onmisbare kennis!

Frans Moors
Marcel van Toorn

Inhoudsopgave

0	Managementsamenvatting	8
0.1	Inleiding	8
0.2	Literatuuronderzoek: welke factoren bepalen de (mate van) financiële kwetsbaarheid van ondernemers?	8
0.3	Bestandsanalyse	9
0.3.1	Welke factoren bepalen de kwetsbaarheid van ondernemers?	9
0.3.2	Hoe groot is naar schatting de groep kwetsbare ondernemers binnen de totale populatie en binnen de groep ondernemers die Tozo-ondersteuning krijgt?	10
0.3.3	Zijn categorieën of 'typen' kwetsbare ondernemers te onderscheiden op basis van de verdeling van risicofactoren over de populatie?	10
0.4	Enquête onder ontvangers van Tozo	10
0.4.1	De financiële gevolgen van de coronacrisis	11
0.4.2	Behoeftte aan ondersteuning van de gemeente Rotterdam	11
0.4.3	Andere bevindingen uit de enquête:	12
0.5	Verdiepende interviews met enkele deelnemers aan de enquête	12
0.6	Conclusies	13
0.7	Aanbevelingen	14
1	Aanleiding en opzet van het onderzoek	19
1.1	De uitbraak en het steunpakket	19
1.2	Zicht op Tozo	19
1.3	Onderzoeksvragen	20
1.4	Onderzoeksmethoden	20
1.5	Indeling van de rapportage	22
2	Literatuuronderzoek	25
2.1	Inleiding	25
2.2	Sector en beroepsgroep	25
2.3	Leeftijd	26
2.4	Geslacht	26
2.5	Huishoudenssamenstelling	26
2.6	Inkomen	26
2.7	Vermogen	27
2.8	Opleidingsniveau	27
2.9	Migratieachtergrond	27
2.10	De geografische factor	28

2.11	Schuldvorming ten gevolge van de coronacrisis	27
2.12	Conclusies	30
3	Bestandsanalyse	33
3.1	Achtergrondkenmerken van de Rotterdamse ondernemers die gebruik maken van Tozo	33
3.2	Bedrijfskenmerken	37
3.3	Samenvatting: profiel van de Tozo-ontvangers	40
3.4	Hoe kwetsbaar zijn de Rotterdamse zelfstandigen?	39
4	Resultaten enquête	50
4.1	Inleiding	49
4.2	Beschikbaarheid van informatie	50
4.3	Sociale en professionele steun	51
4.4	Perceptie geschiktheid gemeente Rotterdam als ondersteuner	53
4.5	Gebruik andere financiële steunmaatregelen	54
4.6	Financiële gevolgen coronacrisis en schuldvorming	54
4.6.1	Inleiding	54
4.6.2	Inkomen vóór de coronacrisis	55
4.6.3	Woonlasten en kosten bedrijfsruimte	55
4.6.4	Omzetsdaling	56
4.6.5	Rondkomen vóór en na het uitbreken van de crisis	57
4.6.6	Leningen en betalingsachterstanden	59
4.6.7	Inzet spaar- en pensioengeld	62
4.7	Terugvordering Tozo	63
4.8	Ondersteuningsbehoeften	64
4.8.1	Inleiding	64
4.8.2	Ondersteuningsbehoefte op financieel gebied	64
4.8.3	Ondersteuningsbehoefte bedrijfsvoering	65
4.8.4	Ondersteuningsbehoefte bij het zoeken naar een baan in loondienst	67
4.9	Gevolgen crisis voor mentaal welbevinden	68
4.10	Doorgaan of stoppen?	70
4.11	Veerkracht	71
4.12	Toekomstverwachtingen	72
4.13	Conclusies	74
5	Resultaten interviews	80
5.1	Inleiding en methodologische verantwoording	80
5.2	Toekomstperspectief	80
5.3	Ondersteuningsbehoeften en georganiseerde steun	82

5.4	Beïnvloedende factoren	84
5.5	Conclusie	86
	Geraadpleegde bronnen	89
	Bijlage A	91

0 Managementsamenvatting

0.1 Inleiding

In de periode 20 maart 2020 tot 1 oktober 2021 konden door de coronapandemie geraakte ondernemers gebruik maken van Tozo (Tijdelijke Overbruggingsregeling Zelfstandig Ondernemers). Ondernemers waarvan het inkomen door de pandemie onder het sociaal minimum zakte, konden in het kader van deze regeling bij de gemeente een aanvullende uitkering aanvragen.

In opdracht van de wethouder Werk, inkomen, Nationaal Programma Rotterdam Zuid (NPRZ) en EU-Migranten is onderzoek gedaan naar de Rotterdamse ondernemers die gebruik hebben gemaakt van de Tozo-regeling. Niet alleen moet dit zicht bieden op de omvang en aard van de groep ondernemers die Tozo gebruik maakte, maar ook in de mate van kwetsbaarheid van de Rotterdamse zelfstandigen, de behoefte aan ondersteuning door de gemeente en het voorziene toekomstperspectief nadat de Tozo-regeling zou zijn beëindigd.

Het onderzoek bestond uit drie onderdelen:

1. Literatuuronderzoek, met als doel het bepalen van risicofactoren voor kwetsbaarheid van ondernemers;
2. Analyse van het registratiebestand van de Tozo-regeling, met als doel een beschrijving van de kenmerken van de ondernemers die gebruik maken van de Tozo-regeling. Op basis van deze analyse is een schatting gemaakt van het aantal kwetsbare ondernemers in Rotterdam;
3. Een internetenquête en verdiepende interviews met een beperkt aantal respondenten op de enquête. Doelstelling van dit deel van het onderzoek was primair een beeld te kunnen vormen van de ondersteuningsbehoeften van de ondernemers en het door hen beleefde toekomstperspectief. Daarnaast werd aandacht besteed aan de financiële gevolgen van de coronacrisis voor de ondernemers.

In deze managementsamenvatting worden de resultaten van het onderzoek aan de hand van de onderzoeksvragen weergegeven en de conclusies en aanbevelingen geformuleerd.

0.2 Literatuuronderzoek: welke factoren bepalen de (mate van) financiële kwetsbaarheid van ondernemers?

➤ De beroepsgroep waarin de ondernemer werkzaam is

Kwetsbaarheid wordt allereerst beïnvloed door de beroepsgroep waarin de ondernemer werkzaam is. Ondernemers in een beroepsgroep die vooral werd geraakt door de lockdowns (bijvoorbeeld ondernemers in de horeca, haarverzorging, auto- en motorrijdscholen en taxichauffeurs) tonen zich kwetsbaar. We stellen vast dat sectoren te grofmazig zijn om kwetsbare ondernemers te benoemen. Onder een sector kunnen aan de ene kant beroepsgroepen vallen die zwaar door de lockdowns werden getroffen, aan de andere kant kan het gaan om beroepsgroepen die juist meer omzet gingen draaien. Als voorbeeld kan hier de sector vervoer en opslag dienen: hieronder vallen zowel de zwaar getroffen taxichauffeurs, als ook de door de coronacrisis veelgevraagde pakketbezorgers.

➤ Jonge ondernemers zijn vaker kwetsbaar

De leeftijd van ondernemers blijkt een belangrijke factor te zijn voor kwetsbaarheid. Hierbij geldt hoe jonger, des te kwetsbaarder. Dat hangt voornamelijk samen met een nog relatief laag inkomen en weinig vermogensopbouw. Hoewel jongere ondernemers kwetsbaarder zijn dan ouderen geldt wel dat als ouderen eenmaal in de problemen komen er een relatief hoog risico is op bijstandsafhankelijkheid. De kans op een baan in loondienst voor ouderen is immers aanzienlijk kleiner dan voor jongeren.

➤ Alleenstaanden en eenoudergezinnen zijn vaker kwetsbaar

Voor de samenstelling van het huishouden geldt dat alleenstaanden en eenoudergezinnen het meest kwetsbaar zijn. Het hebben van een verdienende partner is hier een cruciale factor. Rond de helft van de ondernemers in Nederland is alleenstaand of heeft een partner met een zeer laag inkomen.

➤ **Ondernemers met een laag inkomen en een beperkt vermogen zijn vaker kwetsbaar**

Als het gaat om kwetsbaarheid van zelfstandigen, staan inkomen en het daaruit voortvloeiende vermogen centraal. Hoe lager het inkomen, des te beperkter de financiële buffer die men heeft. De hoogte van het inkomen en vermogen hangt in belangrijke mate samen met leeftijd en opleidingsniveau. Beroepsgroepen met een laag inkomen en beperkte financiële buffer zijn taxichauffeurs, sportinstructeurs, horecaondernemers, kappers en kunstenaars. Onder de ondernemers zonder financiële buffer zijn ondernemers met een niet-westerse achtergrond oververtegenwoordigd.

➤ **Schuldvorming vergroot de kwetsbaarheid van ondernemers**

Uit onderzoek in Utrecht bleek dat de schuldenproblematiek onder ondernemers toeneemt, naarmate coronamaatregelen langer duren. Dit leidt tot differentiatie van kwetsbaarheid tussen beroepsgroepen, omdat de maatregelen voor sommige beroepsgroepen langer duren dan voor de andere. Uit een beperkt Rotterdams onderzoek blijkt dat rond de helft van de ondernemers kampt met schulden of betalingsachterstanden. Ook de Tozo-regeling zelf vormt een risico voor schuldvorming. Terugvordering bij onterechte aanvraag, inkomensterugval ondanks de ondersteuning en verrekening van partiële inkomsten kunnen leiden tot schuldvorming. Andere risico's op schuldvorming en betalingsproblemen vormen inkomstenderving waardoor hypotheek of huur van de woning en/of bedrijfspand niet meer kan worden betaald, het aangaan van kredieten om bij heropening nieuwe voorraden in te kopen en tijdens de lockdown doorlopende leasecontracten van bijvoorbeeld rijkschoolhouders en taxichauffeurs. Vaak was hier sprake van uitstel van betaling, maar deze zullen na beëindiging van de lockdown worden geactiveerd.

0.3 Bestandsanalyse

Door gegevens uit het registratiebestand van de Tozo-regeling te koppelen aan het Bedrijvenregister van de Kamer van Koophandel en microdata van het CBS, wordt een beeld geschetst van het profiel van de Rotterdamse ondernemers die in elk geval één keer gebruikte maakte van één van de vijf Tozo-regelingen. Op basis hiervan worden factoren benoemd die de kwetsbaarheid van ondernemers bepalen, en wordt een schatting gemaakt van het aantal ondernemers in de Rotterdam dat als kwetsbaar moet worden beschouwd. In deze

managementsamenvatting worden de onderzoeksresultaten van dit deelonderzoek beschreven aan de hand van drie vragen:

- Welke factoren bepalen de (mate van) financiële kwetsbaarheid van ondernemers?;
- Hoe groot is naar schatting de groep kwetsbare ondernemers binnen de totale populatie en binnen de groep ondernemers die Tozo-ondersteuning krijgt?;
- Zijn categorieën of 'typen' kwetsbare ondernemers te onderscheiden op basis van de verdeling van risicofactoren over de populatie?

0.3.1 Welke factoren bepalen de kwetsbaarheid van ondernemers?

- *De financiële situatie van de ondernemer, vastgesteld aan de hand van het besteedbaar huishoudensinkomen en het vermogen (exclusief de waarde van de eigen woning) in de periode vóór het uitbreken van de coronapandemie is sterk bepalend voor de kwetsbaarheid*

Vergeleken met de inkomenssituatie van alle Rotterdamse zelfstandigen had de Tozo-ontvanger in het jaar voorafgaand aan de coronacrisis een substantieel lager gemiddeld inkomen en vermogen. Het primaire inkomen (het bruto-inkomen uit loon en/of onderneming) is de krachtigste voorspeller is voor het gebruik van de Tozo-regeling onder Rotterdamse zelfstandigen.

- *De sociaal-demografische kenmerken van de Tozo-ontvanger worden voor een belangrijk deel bepaald door de concentratie van financieel kwetsbaren in deze groep*

Er is sprake van een oververtegenwoordiging van alleenstaanden en eenoudergezinnen, het opleidingsniveau is relatief laag, we zien relatief veel ondernemers met een migratieachtergrond en we zien relatief veel ondernemers die in de gebieden en buurten waar veel huishoudens met een laag inkomen wonen.

- *De financiële kwetsbaarheid wordt daarnaast bepaald door de mate waarin een bedrijf werd getroffen door de respectievelijke lockdowns*

Ondernemers werkzaam in cultuur en recreatie, bouw, zakelijke dienstverlening, haar-en schoonheidsverzorging, horeca en vervoer tonen zich kwetsbaar. Vooral ondernemers in de haar- en schoonheidsverzorging, podiumkunst, taxivervoer, horeca en in het rijonderwijs vinden we bij de ontvangers van Tozo meer terug dan op grond van de verdeling in het Bedrijvenregister mag worden verwacht. Het profiel van de bedrijven wordt voorts bepaald door het relatief grote aandeel eenmanszaken en 'jonge' bedrijven (tot vier jaar oud).

0.3.2 Hoe groot is naar schatting de groep kwetsbare ondernemers binnen de totale populatie en binnen de groep ondernemers die Tozo-ondersteuning krijgt?

- *Uitgaande van een totaal aantal van ruim 43.000 zelfstandigen in Rotterdam en een gebruik van Tozo door ruim 15.000 Rotterdamse ondernemers, heeft rond 35% van alle Rotterdamse zelfstandigen gebruik gemaakt van minimaal één Tozo-regeling;*
- *Op basis van de factoren die kwetsbaarheid bepalen, wordt geschat dat 4% van alle Rotterdamse ondernemers (rond de 1.600) als zeer kwetsbaar moeten worden beschouwd. Nog eens 13% kan als 'kwetsbaar' worden aangemerkt (rond de 5.600). De inschatting is dus dat ruim 7.000 Rotterdamse ondernemers het moeilijk zullen krijgen om hun onderneming na het beëindigen van de ondersteuningsmaatregelen financieel overeind te houden.*

0.3.3 Zijn categorieën of 'typen' kwetsbare ondernemers te onderscheiden op basis van de verdeling van risicofactoren over de populatie?

Een analyse van de groep ondernemers die volgens ons model als (zeer) kwetsbaar moet worden beschouwd, levert risicofactoren op die ook al naar voren kwamen uit de literatuurstudie:

- *Een relatief laag inkomen en een beperkt vermogen;*
- *Leeftijd: ondernemers tot 35 jaar zijn vaker kwetsbaar dan ondernemers boven die leeftijd;*
- *Migratieachtergrond: zelfstandigen met een migratieachtergrond zijn vaker kwetsbaar. Vooral*

onder Surinaamse, Kaapverdische, Marokkaanse en overig niet-westerse ondernemers zien we meer kwetsbare ondernemers dan gemiddeld;

- *Gezinssamenstelling: alleenstaande ondernemers zijn vaker kwetsbaar dan ondernemers met een partner;*
- *Opleidingsniveau: laagopgeleide ondernemers zijn kwetsbaarder dan hoger opgeleide ondernemers;*
- *De meeste kwetsbare zelfstandigen vinden we in de dienstverlenende sector, en dan met name in de horeca, in de podiumkunsten, in het taxivervoer en de haar- en schoonheidsverzorging;*
- *Onder kwetsbare ondernemingen vinden we veel éénmanszaken en relatief 'jonge' bedrijven.*

0.4 Enquête onder ontvangers van Tozo

De enquête was er in de eerste plaats op gericht een beeld te vormen van de ondersteuningsbehoefte bij beëindiging van de ondersteuning door Tozo en het door de ondernemers beleefde toekomstperspectief. Aan de enquête namen rond 1.100 Rotterdamse ondernemers die Tozo ontvingen deel. We wijzen hier op het verschil tussen de bestandsanalyse en de uitkomsten van de enquête. Doelstelling van de bestandsanalyse was het bepalen van de omvang van de groep kwetsbare zelfstandigen met als onderzoekspopulatie alle 43.000 Rotterdamse zelfstandigen. De enquête is uitgezet onder een steekproef van 15.000 unieke Tozo-gebruikers. De enquêteresultaten hebben dus betrekking op Tozo-gebruikers en dat is een deelverzameling van alle Rotterdamse zelfstandigen.

Naast de ondersteuningsbehoefte en het toekomstperspectief zijn in de enquête ook vragen gesteld over de financiële gevolgen van de coronacrisis voor de ondernemers. Hierop wordt hieronder eerst ingegaan.

0.4.1 De financiële gevolgen van de coronacrisis

- *Ruim de helft van de zelfstandigen met een Tozo-uitkering heeft ten gevolge van de crisis schulden opgelopen die bestaan uit leningen en/of betalingsachterstanden.*

Ruim veertig procent ging een lening aan ten gevolge van de crisis; deze leningen werden voor het belangrijkste deel gesloten binnen het eigen sociaal netwerk. Bijna veertig procent van de zelfstandigen met een Tozo-uitkering heeft door de crisis betalingsachterstanden opgelopen. De meest genoemde bronnen van betalingsachterstanden zijn de Belastingdienst, het sociaal netwerk en Gemeentebelastingen. Driekwart van de ondernemers met een betalingsachterstand noemt deze (zeer) problematisch.

- *Ongeveer één op de zes ondernemers met een Tozo-uitkering kon vóór de crisis ook al moeilijk rondkomen van het inkomen. Ruim een jaar na het begin van de coronacrisis is de groep die het financieel moeilijk heeft, toegenomen van 15 naar 40%.*

Jongeren tot 35 jaar zijn in deze groep oververtegenwoordigd

- *Een deel van de zelfstandigen heeft haar spaargeld ingezet om te kunnen rondkomen. In juni 2021 gaf rond de helft van de zelfstandigen aan dat het spaargeld op is.*

0.4.2 Behoeftte aan ondersteuning van de gemeente Rotterdam

De ondersteuning die kan worden geboden door de gemeente bestaat uit drie pijlers:

- ondersteuning bij financiële problematiek;
- ondersteuning bij de bedrijfsvoering;
- ondersteuning bij het zoeken naar een baan in loondienst als het voortzetten van de huidige onderneming geen reële optie meer is.

In het onderzoek is aan de ondernemers gevraagd of er behoefte is aan deze vormen van ondersteuning. Hierbij kon worden aangegeven of die ondersteuning noodzakelijk is, of dat deze misschien nodig is. Uitgesplitst naar de drie pijlers, heeft dit het volgende opgeleverd.

a. Ondersteuning bij financiële problematiek

- *Bijna 60 procent van de zelfstandigen met een Tozo-uitkering heeft behoefte aan ondersteuning op financieel gebied. Een derde van deze groep denkt dat ondersteuning noodzakelijk is, twee derde twijfelt aan die noodzaak. Zestien procent geeft aan behoefte te hebben aan contact met de gemeente Rotterdam om te bepalen of en welke ondersteuning er geboden kan worden.*
De ondersteuningsbehoefte op financieel gebied blijkt samen te hangen met leeftijd, opleidingsniveau en migratieachtergrond. Jongeren tot 35 jaar, laagopgeleiden en zelfstandigen met een migratieachtergrond hebben relatief vaak een ondersteuningsbehoefte.

b. Ondersteuning bij de bedrijfsvoering

- *Ruim de helft van de zelfstandigen met een Tozo-uitkering geeft aan ondersteuning nodig te hebben bij de bedrijfsvoering. Veel minder respondenten vinden echter dat de gemeente Rotterdam hier een rol kan spelen; uiteindelijk geeft 14 procent aan behoefte te hebben aan contact met de gemeente om te bepalen of en welke ondersteuning er geboden kan worden.*
De behoefte aan ondersteuning door middel van coaching en bijscholing door de gemeente het grootst, gevolgd door omscholing en de inzet van een boekhouder/accountant. De behoefte aan directe ondersteuning is het kleinst. Jongeren tot 35 jaar en lager opgeleiden geven relatief vaak aan deze vorm van ondersteuning nodig te hebben.

c. Ondersteuning bij het zoeken naar een baan in loondienst

- *Bijna een kwart van de ondernemers geeft aan (wellicht) ondersteuning nodig te hebben bij het zoeken naar een baan in loondienst; vijf procent wil hiervoor een beroep doen op de gemeente.*
- *De ondernemers vinden de gemeente vooral een geschikte partner als het gaat om ondersteuning op financieel gebied. Dit geldt in mindere mate voor ondersteuning bij de bedrijfsvoering of bij het zoeken naar een baan in loondienst.*

0.4.3 Andere bevindingen uit de enquête:

Mentale problematiek ten gevolge van de crisis

- Rond 60 procent van de zelfstandigen met een Tozo-uitkering geeft aan dat de crisis een negatief effect heeft gehad op mentaal welbevinden en gezondheid. 6 procent geeft aan behoefte te hebben aan professionele hulp, nog eens 19 procent laat weten misschien ondersteuning op dit vlak nodig te hebben.

De gevolgen van de crisis voor het mentaal welbevinden hangen samen met leeftijd; hoe jonger hoe groter de impact. Daarnaast zijn zelfstandigen met een migratieachtergrond harder getroffen dan de groep zonder migratieachtergrond.

Doorgaan of stoppen?

- Rond driekwart van de zelfstandigen denkt het bedrijf, eventueel na aanpassingen, te kunnen voortzetten na de coronacrisis;
- Ruim tien procent twijfelt over voortzetting van hun bedrijf, terwijl vijf procent denkt te moeten stoppen. Ruim tien procent van de ondernemers weet deze vraag (nog) niet te beantwoorden.

Toekomstverwachtingen

- Ruim 20 procent van de ondernemers denkt dat er een kans is uiteindelijk een beroep te moeten doen op de bijstand;
- Ruim 40 procent denkt niet dat de omzet in 2021 nog op het niveau komt van vóór de crisis;
- Een kwart denkt nog jaren bezig te zijn met het inlopen van betalingsachterstanden en het aflossen van leningen die ten gevolge van de crisis zijn aangegaan.

Terugvordering Tozo

- 60 procent van de Tozo-gebruikers heeft te maken gehad met terugvordering van een Tozo-verstrekking. Hiervan kon ruim de helft de terugvordering niet in één keer volledig terugbetalen.

Combinatie Tozo en TONK

- Van de Tozo-gebruikers geeft 10 procent aan tevens een TONK-uitkering te hebben ontvangen. Daarmee lijkt het erop dat er sprake is van onderbenutting van de TONK-regeling.

Beschikbaarheid informatie hulp- en steunmaatregelen

- Ongeveer een kwart van de ondernemers die Tozo hebben ontvangen, heeft moeite gehad met het verkrijgen van de juiste informatie en ondersteuning. Het zijn vooral middelbaar opgeleiden die de meeste moeite hebben om de juiste informatie en ondersteuning te krijgen.

Ondersteuningsbronnen

- Het sociaal netwerk, inclusief andere ondernemers, vormt de belangrijkste ondersteuningsbron van ondernemers die gebruik hebben gemaakt van de Tozo-regeling. Van de professionele organisaties scoort de gemeente Rotterdam aanzienlijk beter dan de Kamer van Koophandel en sector- en brancheorganisatie. Vooral jongeren tot 35 leunen op hun sociaal netwerk en andere ondernemers. Ondernemers van boven de 35 jaar oriënteren zich juist vaker op professionele organisaties.

0.5 Verdiepende interviews met enkele deelnemers aan de enquête

Met veertien ondernemers die deelnamen aan de enquête is een verdiepend gesprek gevoerd. In het rapport worden enkele casussen gepresenteerd (als overgang tussen de hoofdstukken) om de diversiteit aan te geven in het effect dat de coronacrisis heeft en had op onderneming en ondernemer. De namen van de personen zijn gefingeerd.

De geïnterviewde ondernemers kunnen worden onderscheiden in ondernemers die hun bedrijf willen voortzetten, ondernemers die zijn gaan twifelen over voortzetting en ondernemers die eigenlijk zouden willen stoppen met hun bedrijf. De ondersteuningsbehoeften variëren met het toekomstperspectief. De 'doorzetters' hebben deels geen behoefte aan ondersteuning, deels behoefte aan ondersteuning bij de bedrijfsvoering in de vorm van coaching of bijscholing. De 'twijfelaars' willen ondersteuning bij het maken van een keuze of richting voortzetting van het ondernemerschap of richting het zoeken van een baan in loondienst. De 'stoppers' zouden geholpen zijn met de beëindiging van hun huidige bedrijf en het zoeken naar een baan in loondienst of het opzetten van een nieuwe onderneming. Behoeft aan financiële ondersteuning komt vooral, maar niet uitsluitend, bij de laatste categorieën voor. Diverse ondernemers hebben daarvoor inmiddels ook leningen binnen hun sociaal netwerk afgesloten. Een enkeling heeft zich bij de schulddienstverlening gemeld. Doorgaans ervaren de

ondernemers deze crisistijd als een grote mentale belasting – dat geldt uiteraard nog meer voor ondernemers met een onzeker of somber vooruitzicht. Geconstateerd is dat een deel van de ondernemers door hun ervaringen met regelgeving, afwijzingen voor steun, onverwachte terugvorderingen en de als zwalkend ervaren coronamaatregelen veel van hun vertrouwen in de overheid zijn verloren.

Factoren die het toekomstperspectief en de ondersteuningsbehoefte beïnvloeden zijn deels de eerder geïdentificeerde factoren als een lage opleiding, het hebben van een migratie-achtergrond, kostwinner zijn, het al langdurig leven van een precair inkomen, het werken in een 'corona-gevoelige' sector. Daarnaast blijken andere factoren een belangrijke rol te spelen: de duur van de ervaring in een branche (opgebouwd kenniskapitaal, reputatie, netwerk), jonge ondernemers met nog relatief lage kosten voor levensonderhoud, een adaptieve levensstijl, kennis van regelgeving en voorzieningen, bedrijfskosten, structurele ontwikkelingen in de markt en de mate waarin risicofactoren bij een ondernemer en diens huishouden cumuleren.

0.6 Conclusies

Het onderzoek geeft een beeld van de factoren die de kwetsbaarheid van de Rotterdamse zelfstandige bepalen. Vooral ondernemers die vóór de coronacrisis al hadden te maken met een laag inkomen en een beperkt vermogen, en die werkzaam zijn in een beroepsgroep die door de lockdowns werden getroffen, tonen zich financieel kwetsbaar. Beroepsgroepen die vaker dan gemiddeld terugvinden onder de gebruikers van Tozo zijn ondernemers in de haar- en schoonheidsverzorging, beoefenaars van podiumkunsten, taxichauffeurs, auto- en motorrijscholen, in kleinere horecaondernemingen als (fastfood)restaurants, cafetaria's, ijssalons, eetkramen en dergelijke. In veruit de meeste gevallen gaat het om eenmansbedrijven die relatief 'jong' zijn. De kenmerken van deze zelfstandigen komen in grote lijnen overeen met de kenmerken die we traditioneel bij de lage-inkomensgroepen aantreffen: relatief veel jongeren, laagopgeleiden, alleenstaanden en eenoudergezinnen, ondernemers met een niet-westerse migratieachtergrond en relatief vaak woonachtig in gebieden waar lagere inkomens zijn geconcentreerd: Charlois, Delfshaven en Feijenoord. Overigens werd dit profiel nog scherper met de invoering van de partnerinkomestoets vanaf Tozo 2: ondernemers die niet kunnen terugvallen op het inkomen van een partner staan er gemiddeld financieel slechter voor dan ondernemers die dat wel kunnen. Uit de

interviews met de ondernemers komen nog enkele andere factoren naar voren: hoe langer de ervaring in een branche (opgebouwd kenniskapitaal, reputatie, netwerk), hoe minder kwetsbaar de ondernemer is. Jonge ondernemers met nog relatief lage kosten voor levensonderhoud lopen minder risico, net als ondernemers met een adaptieve levensstijl. Ook kennis van regelgeving en voorzieningen, de hoogte van bedrijfskosten, structurele ontwikkelingen in de markt en de mate waarin risicofactoren bij een ondernemer en diens huishouden cumuleren, spelen allen een rol.

Op basis van de geconstateerde risicofactoren is een schatting gemaakt van het aantal (zeer) kwetsbare ondernemers in Rotterdam. De uitkomst hiervan is dat 4% van alle Rotterdamse ondernemers (rond de 1.600) als zeer kwetsbaar moet worden beschouwd. Nog eens 13% kan als 'kwetsbaar' worden aangemerkt (rond de 5.600). De inschatting is dus dat ruim 7.000 Rotterdamse ondernemers het moeilijk zullen krijgen om hun onderneming na het beëindigen van de ondersteuningsmaatregelen financieel overeind te houden. Deze inschatting komt dicht bij de uitkomsten van de enquête, waarin tien procent van de ondernemers twijfelt over de voortzetting van de onderneming, en nog eens vijf procent denkt te moeten stoppen.

Het onderzoek maakt voorts duidelijk dat deze zelfstandigen financieel ernstig door de coronacrisis zijn getroffen. Vóór de coronacrisis had 15% moeite om rond te komen van het inkomen, in juni 2021 was dit gestegen naar 40%. Velen hebben ingeteerd op hun spaargeld om schulden te voorkomen. Bij ruim de helft van de ondernemers is dat niet gelukt: zij hebben als gevolg van de crisis een lening moeten afsluiten en/of betalingsachterstand opgelopen. Schulden zijn, zo blijkt ook uit het literatuuronderzoek, een ernstige risicofactor voor deze ondernemers. Risico's op schuldvorming en betalingsproblemen zijn inkomstenderving waardoor hypotheek of huur van de woning en/of bedrijfspand niet meer kan worden betaald, het aangaan van kredieten om bij heropening nieuwe voorraden in te kopen en tijdens de lockdown doorlopende leasecontracten van bijvoorbeeld rijkschoolhouders en taxichauffeurs. Ook de Tozo-regeling zelf vormt een risico: terugvordering bij onterechte aanvraag, inkomstensterugval ondanks de ondersteuning en verrekening van partiële inkomsten kunnen leiden tot schuldvorming. Uit het onderzoek blijkt dat 60% van de Tozo-ontvangers te maken heeft (gehad) met terugvordering. Opvallend is dat het grootste deel van de ondernemers die een lening aangingen, dit deden in hun eigen sociaal netwerk. De meeste betalingsachterstanden

worden gerapporteerd bij de Belastingdienst en Gemeentebelastingen. Als het gaat om professionele ondersteuning noemt meer dan de helft van de ondernemers de gemeente als ondersteuningsbron, en dat is veel vaker dan bijvoorbeeld de Kamer van Koophandel of de sector- of brancheorganisatie.

De ondernemers werden niet alleen financieel geraakt. Rond 60% geeft aan dat coronacrisis negatieve effecten heeft gehad op mentaal welbevinden en gezondheid. Desondanks wordt hulp bij mentale problemen zelden gezocht, terwijl toch een kwart aangeeft (misschien) ondersteuning te willen op dit terrein.

Ondanks de gevolgen van de crisis denkt rond driekwart van de zelfstandigen het bedrijf, eventueel na aanpassing, te kunnen voortzetten. Eerder zagen we dat een minderheid van tien procent twijfelt over de mogelijkheid van voortzetting, terwijl vijf procent denkt te moeten stoppen. Dit wijst op een grote mate van veerkracht onder de Rotterdamse ondernemers. Veerkracht, zo blijkt uit de interviews, wordt vooral bepaald door financiële buffers in de vorm van vermogen of een partner met inkomen, en de omvang van het sociaal netwerk. Deze vormen van economisch en sociaal kapitaal komen we vaker tegen bij de hoger opgeleiden. Ondernemers die minder beschikken over deze vormen van kapitaal zullen dus, ondanks de beëindiging van de lockdown, financieel kwetsbaar blijven. Deze financiële kwetsbaarheid zal ook worden bepaald door de gevolgen van de coronacrisis op de langere termijn. Een deel van de ondernemers zegt in 2021 nog niet de omzet van vóór de coronacrisis te kunnen halen; een ander deel verwacht nog jaren te moeten doen om betalingsachterstanden in te lopen of leningen af te betalen.

De behoefte aan ondersteuning op financieel gebied is dan ook relatief groot: bijna 60 procent van de Tozo-ontvangers zegt desgevraagd ondersteuning op dit terrein nodig te hebben. Ruim de helft zegt ondersteuning nodig te hebben bij de bedrijfsvoering, en nog eens rond een kwart geeft aan (wellicht) ondersteuning nodig te hebben bij het zoeken naar een baan in loondienst. De ondernemers zien de gemeente vooral als een geschikte partner als het gaat om ondersteuning bij financiën en schulden. Dit is in mindere mate het geval als het gaat om ondersteuning bij de bedrijfsvoering of bij het zoeken naar een baan in loondienst. Het is onduidelijk of dit wordt veroorzaakt door onbekendheid of onbemindheid; het zou in ieder geval een stimulans kunnen zijn om de diensten van de gemeente op dit terrein onder zelfstandigen beter bekend te maken.

Kwetsbaarheid van ondernemers, hun toekomstperspectief en ondersteuningsbehoeften kunnen, zo blijkt met name uit de interviews met ondernemers, heel divers zijn. Het is niet zo dat ondernemers die zich stevig genoeg voelen om door te zetten geen ondersteuning nodig hebben en ondernemers die zich gedwongen voelen te stoppen des te meer. In alle categorieën komen behoeften aan bepaalde vormen van ondersteuning voor. Toch kunnen we in de ondersteuningsbehoefte drie typen onderscheiden: *de doorzetter*, die óf geen ondersteuning wil, óf vooral ondersteuning zoekt bij de bedrijfsvoering of in de vorm van bijscholing; *de twijfelaar*, die vooral ondersteuning zoekt bij het doorstarten van het eigen bedrijf of bij het zoeken naar een baan in loondienst en tenslotte *de stopper*: deze geeft aan ondersteuning nodig te hebben om de transitie naar een nieuwe bron van inkomen te maken, bijvoorbeeld in de vorm van hulp om een baan in loondienst te vinden of een bedrijf in een ander marktsegment op te zetten.

0.7 Aanbevelingen

- Met de beëindiging van de Tozo-regeling per 1 oktober 2021 zullen gemeenten de ondersteuning aan kwetsbare ondernemers op een andere manier vorm gaan geven. In Rotterdam zal de dienstverlening aan deze groep centraal worden ondergebracht bij het Regionaal Bureau Zelfstandigen (RBZ). De dienstverlening zal allereerst bestaan uit de uitvoering van de Bbz (Bijstand voor zelfstandigen): ondernemers die (nog) niet op eigen kracht verder kunnen, kunnen een beroep doen op een Bbz-uitkering. Uit het onderzoek blijkt dat de kwetsbaarheid van ondernemers, hun toekomstperspectief en ondersteuningsbehoeften heel divers van aard kunnen zijn. Het is daarom aan te bevelen met het ondersteuningsaanbod zoveel mogelijk aan te sluiten bij de situatie en perspectieven van de ondernemer;
- Zet intensievere vormen van ondersteuning, zoals fysieke afspraken in plaats van digitale of telefonische afspraken, in bij groepen die het meest kwetsbaar zijn, zoals jongeren, laagopgeleiden en personen met een migratieachtergrond. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor het aanbieden van vacatures. Het digitaal aanbieden hiervan is bij laagopgeleide ouderen met een migratieachtergrond veel minder effectief dan bij jongeren die daar goed mee overweg

kunnen. Voor ondersteuning bij het zoeken naar een baan in loondienst geldt dat juist laagopgeleide ouderen het meest kwetsbaar zijn. Samenvattend: ondersteuning is maatwerk;

- Gezien de omvang en aard van de problematiek onder de groep kwetsbare ondernemers is het aanbevelingswaardig om deze groep als het gaat om het aanbod van dienstverlening niet alleen als 'ondernemer' te zien, maar vooral ook als 'financieel kwetsbaar'. Dat betekent ook dat het RBZ als centraal loket voor dienstverlening aan deze groep ondernemers het, kortgezegd, 'niet alleen afkan'. Veel kwetsbare ondernemers hebben schulden, vaak ook in het eigen sociaal netwerk. Daarnaast blijkt uit het onderzoek dat de ondernemers vooral naar de gemeente kijken als het gaat om ondersteuning bij financiën en schulden. Het is daarom aan te bevelen het schulddienstverleningsaanbod van de gemeente (in het bijzonder Grip op Geld en de Kredietbank Rotterdam) meer toe te snijden op deze groep ondernemers, en samenwerking tussen RBZ en schulddienstverlening op dit terrein te versterken;
- Dit geldt ook voor ondersteuning op psychologisch gebied. Veel ondernemers geven aan mentale problemen te hebben als gevolg van de coronacrisis, maar krijgen (en zoeken) tegelijkertijd weinig ondersteuning hierbij. Het verdient aanbeveling de mogelijkheden van ondersteuning op dit terrein actief onder de aandacht te brengen onder deze groep ondernemers. Verwijzing naar de Vraagwijzerloketten, of direct naar de huisarts of het maatschappelijk werk zijn dan de opties. Een andere mogelijkheid is verwijzing naar de telefonische hulplijn voor ondernemers in (mentale) nood van Ondernemend Nederland. Tot slot merken we op dat de gemeente Rotterdam, naar Amsterdams voorbeeld, kan overwegen om een samenwerkingsverband aan te gaan met de GGZ voor een programma mentale veerkracht;
- Veel ondernemers hebben betalingsachterstand bij de Belastingdienst of bij Gemeentebelastingen. Hoewel tot 1 oktober 2021 uitstel van betaling kon worden aangevraagd en er sprake is van ruime terugbetalingstermijnen, drukken deze schulden voor deze ondernemers nog lang op hun schouders. Het verdient aanbeveling om als gemeente zo coulant mogelijk met de incasso van

de schulden aan Gemeentebelastingen.

Daarnaast zou, wellicht in G4-verband, druk op de rijksoverheid kunnen worden uitgeoefend om dit ook te doen met de belastingschulden aan het rijk;

- Door de uitvoering van de Tozo-regeling beschikt de gemeente over contactgegevens van Tozo-1 t/m 5-gebruikers. Het verdient aanbeveling om die gegevens na het beëindigen van de Tozo-regeling te gebruiken om zelfstandigen actief op de hoogte te houden van de ondersteuningsmogelijkheden die de gemeente biedt, bijvoorbeeld in de vorm van een digitale nieuwsbrief. Daarin kan bijvoorbeeld informatie worden opgenomen over de website www.rotterdam.nl/werken-leren/ondernemen-in-de-toekomst. Deze website biedt ondernemers een overzicht van de ondersteuningsmogelijkheden die de gemeente Rotterdam biedt en vervult een digitale één-loketfunctie als het gaat om ondersteuning van ondernemers. De website biedt tevens de ingangen bij de gemeente Rotterdam voor verschillende ondersteuningsvormen. Voorts zou de aandacht gevestigd kunnen worden op de website www.krijgikbbz.nl. Tot slot is het aanbevelenswaardig om kwetsbare zelfstandigen periodiek te monitoren, om zo de vinger aan de pols te houden van de (financiële) situatie van deze groep, en dienstverlening zo nodig bij te kunnen sturen;
- Zelfstandigen zijn gemiddeld hoger opgeleid dan de totale Rotterdamse bevolking. De coronacrisis is echter selectief in haar effecten, waardoor vooral laagopgeleide zelfstandigen tot de kwetsbaren behoren en veelal de meeste ondersteuning nodig hebben. Ga er dus niet per definitie vanuit dat kwetsbare zelfstandigen beschikken over goed ontwikkelde vaardigheden, bijvoorbeeld digitale vaardigheden en solliciteren naar een baan in loondienst;
- Van de Tozo-gebruikers geeft 10 procent aan tevens een TONK-uitkering te hebben ontvangen. Daarmee lijkt er sprake te zijn van onderbenutting van de TONK-regeling. Overwogen kan worden om de Tozo-gebruikers bestandsmatig te koppelen aan de TONK-verstrekkings. De groep die geen TONK-aanvraag heeft ingediend, kan dan actief worden benaderd om dit alsnog te

doen. Daarbij is het zaak om de voorwaarden voor de TONK-regeling duidelijk en in eenvoudige bewoordingen onder de aandacht te brengen, ter voorkoming van (veel) kansloze aanvragen die een onnodig beslag leggen op de uitvoeringscapaciteit.

- De verwachte piekbelasting van Bbz/loaz-aanvragen in verband met afschaffing van de Tozo-regeling per 1 oktober 2021 leidt tot een spanningsveld tussen het verstrekken van een inkomensvoorziening (Bbz/loaz) en het aanbieden van ondersteuning aan zelfstandigen. Management van verwachtingen is dan belangrijk. Communiceer in duidelijke bewoordingen realistische termijnen waarop ondersteuning kan worden geboden.
- Er wordt momenteel nog gewerkt aan tijdelijke verruiming van de Bbz voor de periode 1 oktober – 31 december 2021. Het gaat dan onder meer om buitenwerkingstelling van de vermogenstoets en het mogelijk maken van directe verstrekking van bijstand met een maandelijkse inkomstenverrekening. Voorts is het voornemen om ter verlichting van de uitvoering over te gaan tot automatische voorschotverstrekking. Maak bij het verstrekken van deze Bbz-uitkering expliciet duidelijk dat inkomsten achteraf worden teruggevorderd, dat voorkomt deels teleurstellingen, een afnemend vertrouwen in de overheid en nieuwe afbetalingsregelingen.

'Ik weet niet goed hoe nu verder' – de handelaar in tweedehands spullen

Moustafa (49 jaar) heeft sinds vier jaar een winkel in tweedehands audio- en videoapparatuur. Hij is getrouwd en heeft vier thuiswonende kinderen. Hij heeft alleen de lagere school afgemaakt. De vrouw van Moustafa werkt niet. Dat is zo gegroeid, ze hebben nooit echt overwogen dat zij ging werken. Als ze zo gaan werken, zou er een (betaalbare) oplossing voor de opvang van hun vier kinderen moeten komen.

Tot in de coronacrisis verkocht hij zijn spullen vanuit een winkelruimte die hij huurde. Het bedrijf is nooit heel winstgevend geweest. Vóór de coronacrisis leverde het al minder dan € 1.000 per maand op. Gezien de huishoudenssamenstelling zou hij in aanmerking kunnen komen voor aanvullende bijstand, maar dit heeft hij nooit aangevraagd, omdat hij niet wist dat dat kon.

In maart 2020 moest Moustafa zijn winkel sluiten ten gevolge van de lockdown-maatregelen. Hij heeft toen Tozo-1 aangevraagd en later ook Tozo-2 aangevraagd en gekregen. Tijdens de lockdown lag de verkoop stil. Daarna is zijn winkel weer open gegaan.

Omdat hij de huur niet meer kon betalen, heeft hij de bedrijfsruimte opgezegd. Vervolgens heeft hij een box gehuurd bij luchthaven Rotterdam/Den Haag Airport om zijn handel op te slaan. Hij is op zoek gegaan naar een plaats op de markt om zijn handel te kunnen verkopen. Dat lukte niet in de omgeving van Rotterdam. Hij kon wel terecht op een markt in de Betuwe. Sinds vorig jaar zomer gaat hij daar op woensdag, zaterdag en zondag naartoe.

Zijn inkomsten zijn echter nog steeds lager dan € 1.000 per maand. Om meer inkomsten te hebben, heeft Salah inmiddels een oproepcontract bij een online supermarkt/ distributiecentrum, voor twee dagen per week. Maar het is altijd onzeker of hij wordt opgeroepen. Dus hiermee lukt het nog steeds niet goed om voldoende inkomsten te genereren.

Los van de coronacrisis geeft Moustafa aan dat zijn inkomen al langer onvoldoende is om een gezin met vier kinderen te onderhouden. Hij zegt dat hij al jaren geld te kort komt. Hij heeft aanzienlijke schulden bij familie en vrienden. Deze informele schulden zijn inmiddels opgelopen tot circa € 40.000. Hoewel hij de bedrijfsruimte inmiddels heeft opgezegd, heeft hij bij de verhuurder nog een betalingsachterstand van ongeveer € 1.000. Daarnaast is er een betalingsachterstand van de huur ontstaan bij de woningbouwcorporatie. Verder heeft hij betalingsachterstanden vanwege de gemeentelijke belastingen en bij de Belastingdienst.

Moustafa geeft aan al jaren onder zware druk te staan bij het onderhouden van zijn gezin. "Het is eigenlijk al jaren een puinhoop, ik verdien te weinig en ik weet niet hoe dat te verbeteren." Ook de overige gezinsleden hebben stress van de financiële problemen. Mentale ondersteuning, bijvoorbeeld via de huisarts, hebben zij nooit gezocht. Hij voelt zich schuldig dat hij niet goed kan voorzien in het levensonderhoud van zijn gezin en zegt niet goed te weten waar hij terecht kan voor hulp en ondersteuning.

Moustafa wil wel ondersteuning van de gemeente Rotterdam. Hij ziet zelf door de bomen het bos niet meer. Zijn (informele) schulden lopen alleen maar op en hij niet weet wat hij moet doen. Ook het maken van meer winst lukt hem al jaren niet. Sterker nog, door de coronacrisis is het eerder slechter dan beter geworden. Hij denkt erover misschien een baan in loondienst te gaan zoeken, maar ook dat vindt hij lastig, hoewel het wel gelukt is met de oproepbaan. Ook wat betreft de spanningen vanwege de financiële problemen weet hij niet goed wat hij ermee aan moet en heeft hij tot nu toe geen actie ondernomen.

Alles bij elkaar genomen geeft hij aan dat het zo niet langer gaat, hij en zijn gezin raken steeds verder in de financiële problemen. "Stoppen met deze onderneming is misschien het beste." Hij weet in ieder geval niet hoe hij met deze onderneming wel op een redelijk inkomensniveau kan komen.

1 Aanleiding en opzet van het onderzoek

1.1 De uitbraak en het steunpakket

Op 27 februari 2020 maakte toenmalig minister Bruins van Medische Zorg live op televisie bekend dat Nederland zijn eerste coronapatiënt had. Niet veel later blijkt dat uit Noord-Italië teruggekeerde wintersporters het virus vooral tijdens carnaval in rap tempo hebben verspreid. Daarna gaat het snel, op 6 maart heeft Nederland zijn eerste vastgestelde coronadode, op 7 maart laat het RIVM weten dat er 60 nieuwe coronabesmettingen zijn, op 11 maart verklaart de WHO COVID-19 tot een pandemie, op 12 maart wordt thuiswerken de norm en op 15 maart volgen lockdownmaatregelen, waaronder de sluiting van de horeca, sportclubs, de kunst- en cultuursector, scholen en de kinderopvang.

Op 17 maart kondigt het kabinet het noodpakket banen en economie aan. Het is een breed ondersteuningspakket met als belangrijkste onderdelen: de Noodmaatregel Overbrugging voor Werkbehoud (NOW), uitgevoerd door het UWV, de Tegemoetkoming Ondernemers Getroffen Sectoren (TOGS, later TVL), uitgevoerd door de Rijksdienst Voor Ondernemend Nederland (RVO) en de Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandige ondernemers (Tozo), uitgevoerd door gemeenten. Daarnaast worden tal van belastingmaatregelen geïntroduceerd om getroffen ondernemers tijdelijk uit de wind te houden. Uitstel van betaling vormt de kern van deze maatregelen. Op 1 januari 2021 is voorts de Tijdelijke Ondersteuning Noodzakelijke Kosten (TONK) geïntroduceerd. De TONK-regeling is gericht op aanzienlijk inkomensverlies ten gevolge van de crisis, waardoor men niet meer in staat is om de woonlasten te betalen uit het huishoudensinkomen of vermogen.

Dit onderzoek richt zich op kwetsbare Rotterdamse ondernemers, in het bijzonder ondernemers die gebruik hebben gemaakt van de Tozo-regeling.

1.2 Zicht op Tozo

In het najaar van 2020 ontstond bij het Rotterdamse gemeentebestuur de behoefte om meer zicht te krijgen op de gebruikers van de Tozo-regeling. Hoeveel gebruikers zijn er, wat zijn hun kenmerken en om wat voor ondernemingen gaat het? Dit heeft in februari 2021 geleid tot het factsheet Tozo-regeling Rotterdam.¹

Het factsheet biedt een overzicht van het aantal Rotterdamse zelfstandigen dat een beroep heeft gedaan op de diverse Tozo-regelingen.² Voorts wordt inzicht geboden in een aantal specifieke kenmerken van deze groep, ook in vergelijking met de totale groep Rotterdamse zelfstandigen.

In aanvulling op de informatie uit de factsheet is door de verantwoordelijk wethouder aangegeven dat er behoefte is aan nader inzicht in de mate van kwetsbaarheid van Rotterdamse zelfstandigen en de behoefte aan ondersteuning door de gemeente. Deze kennisbehoefte komt voort uit de veronderstelling dat een deel van de ondernemers door deze crisis, na afloop van de ondersteunende maatregelen, niet meer in staat zal zijn om zonder hulp of zelfs in het geheel niet een doorstart te maken met de onderneming. Mogelijk doen zij ook op langere termijn een beroep op de overheid; voor inkomensondersteuning, het maken van een doorstart of de afbouw van de onderneming en het vinden van een andere positie op de arbeidsmarkt.

¹ Factsheet Tozo-regeling Rotterdam, OBI, februari 2021.

² De Tozo-regeling bestaat uit diverse opeenvolgende regelingen. Tozo 1: 11 maart – 31 mei 2020, Tozo 2: 1 juni – 30 september 2020, Tozo 3: 1 oktober 2020 – 31 maart 2021, Tozo 4: 1 april – 30 juni 2021 en Tozo-5 1 juli – 30 september 2021. Vanaf Tozo 2 is een partnerinkomensstoets van toepassing, (mede) hierdoor daalde het aantal Tozo-aanvragen met 48 procent (van 15.890 naar 8.331). Peildatum van het factsheet is 18 december 2020, dus grofweg halverwege Tozo-3. Op 30 augustus 2021 kondigde het kabinet aan dat de Tozo-regeling, evenals andere steunmaatregelen, per 1 oktober 2021 wordt gestopt. Hierbij wordt aangegeven dat er voor sectoren die ook na 1 oktober 2021 nog te maken hebben met beperkende maatregelen een oplossing wordt gezocht.

De coronacrisis raakt zelfstandig ondernemers niet in gelijke mate: de risico's en onzekerheden waarmee zij worden geconfronteerd zijn ongelijk verdeeld.³ Zo worden bijvoorbeeld niet alle sectoren even hard geraakt. Maar ook andere factoren zijn van invloed op de kwetsbaarheid van zelfstandig ondernemers, factoren die overigens niet altijd direct gerelateerd zijn aan de huidige crisis.⁴ Kenmerken als een partner met inkomen, leeftijd en opleidingsniveau spelen een rol. Daarnaast kan worden gedacht aan ongelukkige gebeurtenissen zoals investeringen die net voor de crisis zijn gedaan of de recente start van een onderneming met nog weinig buffer. Het samenstel van risicofactoren zal van invloed zijn op de kans dat zelfstandigen na het afbouwen van de Tozo-regeling in staat zijn om hun onderneming al dan niet te handhaven.

Dit onderzoek richt zich op de identificatie van kwetsbare groepen ondernemers tijdens en na de coronacrisis. Verder richt het onderzoek zich op het toekomstperspectief van de ondernemers en wordt nagegaan op welke wijze de gemeente Rotterdam kwetsbare ondernemers kan ondersteunen.

1.3 Onderzoeksvragen

De centrale vraagstelling van dit onderzoek luidt als volgt:

“Welke financieel kwetsbare categorieën zelfstandig ondernemers kunnen binnen de Rotterdamse populatie worden onderscheiden? Hoeveel zelfstandig ondernemers betreft het? Hoe zien de ondernemers hun toekomst? En welke ondersteuningsbehoeften hebben deze zelfstandigen?”

Deelvragen zijn:

1. Welke factoren bepalen de (mate van) financiële kwetsbaarheid van ondernemers?
2. Hoe groot is naar schatting de groep kwetsbare ondernemers binnen de totale populatie en binnen de groep ondernemers die Tozo-ondersteuning krijgt?
3. Zijn categorieën of 'typen' kwetsbare ondernemers te onderscheiden op basis van de verdeling van risicofactoren over de populatie?

4. Wat is het toekomstperspectief van de ondernemers: hoe zien zij de mogelijkheden tot continuering van hun bedrijf? Hoe beoordelen zij hun toekomstige inkomens-/vermogenspositie? Overwegen zij het bedrijf af te bouwen of een doorstart te maken? Denken zij aan het opzetten van een ander bedrijf, een baan in loondienst of zien de zelfstandigen andere scenario's voor zich?
5. Welke ondersteuningsbehoeften hebben financieel kwetsbare zelfstandig ondernemers, zowel wat betreft hun inkomen (w.o. ondersteuning bij schulden) als wat betreft hun arbeidsmarktpositie?

Dit onderzoek richt zich op zelfstandigen met een toegewezen Tozo-voorziening, gebaseerd op de Tozo-registratie van de gemeente Rotterdam. Het gaat dan om Tozo-1 t/m 3, die bij elkaar de periode maart 2020 – maart 2021 beslaan.

1.4 Onderzoeksmethoden

Het onderzoek bestaat uit een drietal onderdelen:

- Literatuuronderzoek, met als doel het bepalen van risicofactoren voor kwetsbaarheid.
- Bestandsanalyse, met als doel het bepalen van de omvang van de groep kwetsbare ondernemers.
- Empirisch onderzoek onder kwetsbare ondernemers met een Tozo-uitkering: het gaat hier om twee onderdelen, namelijk een internetenquête en verdiepende interviews met een beperkt aantal respondenten op de enquête. Doelstelling is zicht krijgen op ondersteuningsbehoeften en toekomstperspectief.

Deze onderdelen van het onderzoek zijn gekoppeld aan de onderzoeksvragen. De literatuurstudie is gekoppeld aan onderzoeksvraag 1: welke factoren maken ondernemers kwetsbaar? De bestandsanalyse is gekoppeld aan de onderzoeksvragen 2 en 3: hoe omvangrijk is de groep kwetsbare Rotterdamse ondernemers en welke categorieën kwetsbaren zijn te onderscheiden? Het empirisch onderzoek onder ondernemers is gekoppeld aan de onderzoeksvragen 4 en 5: wat is het toekomstperspectief van Rotterdamse ondernemers en welke ondersteuningsbehoefte hebben zij? Voor wat

³ Bochove, M. van, et al. (2020) *Onzekerheid over werk en inkomen. Bevindingen en beleidsstrategieën. Working papers maatschappelijke impact COVID 19 #02*. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken.

⁴ CBS (2020) *Het effect van het wegvallen van het zelfstandigeninkomen*. Den Haag: CBS. Algemene Rekenkamer (2020) *Sociale zekerheid en flexibele arbeidsmarkt. Achtergronddocument bij rapport*. Den Haag: Algemene Rekenkamer.

betreft de ondersteuningsbehoefte gaat het nadrukkelijk om ondersteuning door de gemeente Rotterdam.

In het navolgende lichten we de verschillen onderdelen van het onderzoek met de bijbehorende onderzoeksmethode toe.

1. Literatuuronderzoek

De coronacrisis en de impact daarvan op kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt heeft geleid tot veel en veelvormig onderzoek. Het gaat dan om onderzoek van onder meer TNO, het CBS, het CPB, de Algemene Rekenkamer, het SCP, het UWV, de EUR en het Nibud. Daarnaast heeft de SER in december 2020 een advies uitgebracht waarin wordt aangegeven hoe kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt, waaronder zelfstandigen, kunnen worden ondersteund.⁵ Ook in gemeenten is steeds meer onderzoek verricht naar de kwetsbaarheid van zelfstandigen.⁶ Het belangrijkste doel van de literatuurverkenning was om de kenmerken van ondernemers die samenhangen met financiële kwetsbaarheid te identificeren. Tot slot geldt dat het literatuuronderzoek weliswaar de eerste fase vormt van het onderzoek, maar dat deze na een eerste afronding in februari 2021 doorliep, zodat ook onderzoeksresultaten die gedurende de gehele onderzoeksperiode werden gepubliceerd konden worden meegenomen.

2. Bestandsanalyse

Beschikbare databronnen zijn: de Rotterdamse Tozo-registratie, het Bedrijvenregister dat is gebaseerd op inschrijvingen bij de Kamer van Koophandel (KvK) en de CBS-micro-data. Alle bestanden kennen hun beperkingen die de resultaten van de bestandsanalyse(s) limiteren. Door een bestandskoppeling tot stand te brengen met het Bedrijvenregister is de Tozo-registratie verrijkt met onder andere met de sector en de beroepsgroep waarin de zelfstandige actief is, de omvang van de onderneming en de rechtsvorm.

Vervolgens is het aldus ontstane bestand gekoppeld aan de CBS-micro-data. Hierdoor zijn de Tozo-registratiegegevens verrijkt met persoons- en achtergrondkenmerken uit de micro-data. Een belangrijke beperking van de CBS-data is dat de beschikbare

inkomens- en vermogensgegevens dateren van 1 januari 2020, dus van vóór de coronacrisis, terwijl inkomen- en vermogens juist zijn aangetast tijdens de crisis.

3. Empirisch onderzoek onder kwetsbare zelfstandigen
In deze fase staan de ondernemers zelf centraal. Wat zijn de gevolgen van de coronacrisis en de lockdownmaatregelen voor de ondernemers? Hoe zien ze de toekomst en op welke wijze kan de gemeente Rotterdam zo nodig ondersteuning bieden?

Als onderzoeksmethode is gekozen voor een internetenquête onder ondernemers met een Tozo-1, 2 en/of 3 verstrekking. De keuze voor een internetenquête is vooral ingegeven door praktische overwegingen. De onderzoeksperiode is beperkt en deze methode levert snel resultaat op. De onderzoekspopulatie bestaat uit 15.000 Rotterdamse zelfstandigen met een Tozo-1, 2 en/of 3 verstrekking. Hieruit is een random steekproef getrokken van 6.000 ondernemers. Deze relatief grote steekproef is gebaseerd op signalen dat de responsbereidheid onder deze doelgroep laag is.⁷

Het tweede onderdeel van deze fase bestaat uit verdiepingsgesprekken met een beperkt aantal respondenten op de enquête. Uiteindelijk zijn 14 telefonische interviews afgenomen met respondenten die in de enquête hebben aangegeven bereid te zijn om een vervolggesprek te voeren. Zes interviews hebben wij uitgewerkt tot portretten, die als overgang tussen de hoofdstukken worden gepresenteerd. De namen van de personen zijn gefingeerd.

⁵ Sociaal Economische Raad, Denktank Coronacrisis, Neem iedereen mee: kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt, kennisdocument, december 2020, werkgroep doelgroepen.

⁶ Een belangrijk voorbeeld hiervan is de gemeente Utrecht, zie Bureau Omlo, Kwetsbaarheid én veerkracht bij aanvragers van een Tozo-uitkering. De impact van de coronacrisis op Utrechtse ZZP'ers en kleine ondernemers en hun ondersteuningsbehoeften, januari 2021.

⁷ In Den Haag leverde een internetenquête een respons op van minder dan vijf procent, in Utrecht kwam men tot 15 procent, nog steeds laag.

1.5 Indeling van de rapportage

In het volgende hoofdstuk gaan we in op de resultaten van de literatuurstudie; welke factoren bepalen de mate van kwetsbaarheid van de ondernemers? In hoofdstuk 3 wordt verslag gedaan van de bestandsanalyse; wat is de omvang van de groep kwetsbare ondernemers? Hoofdstuk 4 bevat de enquêteresultaten; wat is het toekomstperspectief van de ondernemers en welke ondersteuningsbehoeften hebben zij? In hoofdstuk 5 doen we verslag van de resultaten van de verdiepende interviews die bij 14 respondenten op de enquête zijn afgenomen. De verhalen van vijf zelfstandig ondernemers zijn integraal opgenomen om de diversiteit aan te geven in het effect dat de coronacrisis heeft en had op onderneming en ondernemer.

De hoofdstukken 2-5 bevatten een afsluitende concluderende paragraaf, indien van toepassing met bijbehorende aanbevelingen. Hoofdstuk 0 vormt de managementsamenvatting, waarin de conclusies en aanbevelingen aan de hand van de onderzoeksvragen op een rijtje worden gezet.

'Anderen hebben het zwaarder dan ik' - de freelance kok

Rob (ruim 40 jaar, middelbaar opgeleid) werkt sinds twee jaar als freelance kok. Hij heeft een gezin met kinderen en een werkende partner. Vóór de coronacrisis had hij voldoende werk. Hij werkte al ruim 20 jaar in de horeca, dus hij heeft ruime werkervaring en een netwerk in deze sector.

"Ja, voor de coronacrisis was er altijd wel ergens werk. Ik hoefde er niet eens moeite voor te doen, want ik ken al genoeg bedrijven. Dus ik werd gewoon gebeld en op een gegeven moment ging dat balletje rollen en toen ontstond er een situatie waarin de ene klant zei tegen de andere van je moet hem hebben. Dat ging redelijk eenvoudig om aan werk te komen. Alleen in de wintermaanden was het soms lastig, want dat droogt het allemaal een beetje op. Maar dan had ik al een buffertje om dat te overbruggen."

Na de eerste lockdown heeft hij weer gewerkt tot in oktober. Daarmee kon hij een buffer voor de rest van de periode opbouwen om de tweede lockdown door te kunnen komen. Inmiddels heeft hij als kok een baan in loondienst gevonden.

Rob heeft drie maanden TOZO 1 ontvangen en moet 1 maand daarvan terugbetalen (een bedrag van 1500 euro), vanwege het inkomen van zijn partner. Hij had er begrip voor, al baalde hij er aanvankelijk wel van. Hij had verwacht dat het een gift was. Hij vindt dat de regels daarover beter gecommuniceerd hadden kunnen worden, dat het om een voorschot gaat en dat inkomsten verrekend worden met de Tozo uitkering. "Het helpt natuurlijk ook niet dat je dat terug moet betalen, ook al kun je dat uitstellen. Dus iets minder streng. En niet eerst spelregels opstellen en later spelregels veranderen. Dat vond ik niet zo netjes, dat had voor mij niet gehoeven."

Hij heeft geen beroep op andere regelingen gedaan, want daar heeft hij volgens hem ook geen recht op. Al met al heeft hij geen grote financiële problemen ondervonden als gevolg van de coronacrisis. Wel heeft hij ingeteerd op zijn spaar- en pensioengelden.

"Het is wel jammer dat mijn spaargeld op die manier verdwenen is in die lockdown. Dat is wel echt... gewoon pech hebben, noem ik het maar, want ik wil er verder ook niet te veel over klagen, want andere mensen hebben het veel zwaarder dan ik. (...) Op zich gaat het nu wel weer prima. (...) Ik heb een prima salaris en mijn vrouw verdient ook genoeg. Dus we zitten niet in zak en as."

Nu hij weer een vast inkomen heeft, gaat hij zijn spaargelden weer aanvullen.

Rob heeft met name de tweede lockdown als zwaar ervaren. Toen heeft hij ook overwogen om in een andere sector te gaan werken. "Het is meer een mentaal ding. In het begin weet je niet zo goed meer wat je moet doen. (...) Die tweede lockdown was wel echt pittig, want dat was heel lang maar wachten tot je werk had. Toen ging je op een gegeven moment ook denken van nou, wat nu. Ging je maar eens kijken naar andere dingen, de zorg, misschien kon je daar wel wat betekenen. Maar moest je allemaal opleidingen voor hebben. Dat was heel ontmoedigend, (...) ik werd er niet heel vrolijk van."

Verder heeft hij spanningen ervaren toen de kinderen niet naar school gingen en zijn vrouw ook noodgedwongen thuis moest werken. Zij hebben zich echter aangepast aan de omstandigheden en geprobeerd er het beste van te maken. Hij zag ook wel de positieve kanten in van de lockdowns en maatregelen voor het gezin, zoals andere activiteiten bedenken met de kinderen en de les voor hen dat "niet alles leuk is".

Wat betreft de toekomst wil Rob het komende jaar in loondienst blijven en dan in 2022 weer verder kijken. Hij vindt de markt nu te onzeker om weer freelance werk te gaan doen.

“Ik vind het een heel wispelturige, rare markt nu. (...) Dus ik wacht het even af. Het is als zelfstandig werkend kok redelijk makkelijk om... het is niet echt een bedrijf of zo wat je hebt. (...) Je hoeft geen investeringen te doen. Dus het is redelijk makkelijk om het stop te zetten en dan in loondienst te gaan en het even later weer op te pakken. Ik heb verder geen bezittingen, geen pand wat ik moet huren. Het is verder eigenlijk alleen maar administratief (...) Mijn grootste reden om te gaan freelancen was meer vrijheid. Dat wil ik op zich wel weer terug hebben binnenkort. Dat ik zelf mag bepalen wanneer ik op vakantie mag, dat soort dingen.”

Wat betreft hulp van de gemeente zegt Rob: “Ik had geen hulp van anderen nodig. Ik had werk nodig (lacht) maar dat was natuurlijk lastig.” Volgens hem zullen ondernemers niet snel hulp bij de gemeente gaan vragen: “Ik denk dat de meeste ondernemers, als ik naar mezelf kijk, dat [hulp] niet bij de gemeente gaan zoeken. Ik denk dat de meeste ondernemers zoiets hebben van, ik regel dat wel. Daarvoor ben je ook ondernemer geworden.”

2 Literatuuronderzoek

2.1 Inleiding

Het eerste onderdeel van dit onderzoek betreft een literatuurstudie met als belangrijkste doel het benoemen van (risico)factoren die de mate van kwetsbaarheid van zelfstandigen bepalen. De aldus bepaalde risicofactoren vormen vervolgens de input voor het tweede onderdeel van dit onderzoek een bestandsanalyse, bedoeld om de omvang van de groep kwetsbare Rotterdamse ondernemers vast te stellen. Kwetsbaarheid betekent in dit onderzoek vooral financiële kwetsbaarheid. Omzetverlies ten gevolge van de contactbeperkende overheidsmaatregelen en afhankelijkheid van een Tozo-uitkering betekenen een inkomensterugval. Het gevolg daarvan kan zijn schuldvorming en uiteindelijk beëindiging van de onderneming. Schuldvorming ten gevolge van de coronacrisis is daarmee een cruciaal onderwerp in dit onderzoek. Om die reden is hieraan in de literatuurstudie uitgebreid aandacht besteed.

In het onderzoek is sprake van een analytisch onderscheid tussen de risicofactoren en schuldvorming. Risicofactoren zijn kenmerken van zelfstandigen die (financiële) kwetsbaarheid veroorzaken. Schuldvorming kan een gevolg van de crisis zijn, waardoor de kwetsbaarheid wordt vergroot. In het vervolg van dit hoofdstuk benoemen we de risicofactoren die de mate van kwetsbaarheid van zelfstandigen bepalen. Het gaat dan achtereenvolgens om de sector en beroepsgroep waarin de zelfstandige actief is, leeftijd, geslacht, huishoudenssamenstelling, inkomen, vermogen, opleidingsniveau en migratieachtergrond. Daarna besteden we aandacht aan schuldvorming ten gevolge van de crisis. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een concluderende paragraaf.

2.2 Sector en beroepsgroep

De gevolgen van de coronacrisis voor ondernemers hangen in zeer belangrijke mate samen met de sector waarin zij actief zijn. Zo is de horeca zwaar getroffen door de lockdownmaatregelen, terwijl bijvoorbeeld supermarkten juist hogere omzetcijfers laten zien. Een aantal zwaar getroffen sectoren zijn naast de horeca, cultuur, sport en recreatie, verhuur en overige zakelijke

dienstverlening en overige dienstverlening. Met name de laatste twee zijn veelomvattende sectoren waaronder veel verschillende beroepsgroepen vallen. De overige zakelijke dienstverlening omvat bijvoorbeeld reisbureaus, de overige dienstverlening omvat bijvoorbeeld kappers en nagelstudio's. Wat hier essentieel is, is dat sectoren te grofmazig zijn om kwetsbare ondernemers te benoemen. Een meer fijnmazige indeling zijn de beroepsgroepen waaruit de sectoren zijn opgebouwd. We noemen hier als voorbeeld de sector vervoer en opslag. Hieronder vallen zowel de zwaar getroffen taxichauffeurs, maar ook de door de coronacrisis veelgevraagde pakketbezorgers. Kortom, kwetsbaarheid van ondernemers hangt in belangrijke mate af van de beroepsgroep waaronder zij vallen. Een ander voorbeeld is de sector onderwijs, een sector waarvan je in eerste instantie niet verwacht dat daar relatief vaak een beroep wordt gedaan op de Tozo-regeling. Onder onderwijs vallen echter ook dansscholen, rijdscholen, zeilen en surfscholen en sportscholen, allemaal beroepsgroepen die te maken hebben gehad met langdurige lockdownmaatregelen.

Dit onderzoek gaat over zelfstandigen en niet over werknemers. Belangrijk zijn dan de beroepsgroepen waar veel zelfstandigen actief zijn. Als we bijvoorbeeld kijken naar de luchtvaart dan geldt dat dit weliswaar een zwaar getroffen sector is, maar dat daar weinig zelfstandigen werkzaam zijn. Beroepsgroepen met een groot aandeel zelfstandigen zijn bijvoorbeeld: auteurs en kunstenaars (bijna 60 procent), vakspecialisten op artistiek en cultureel gebied (een kleine 50 procent), bouwvakkers (bijna 40 procent) en sportinstructeurs (35 procent).⁸

Afsluitend merken we nog op dat de duur van de coronamaatregelen niet gelijk is voor alle sectoren en beroepsgroepen. Zo mochten kappers in 2021 eerder open dan de non-foodsector, gaan festivals tot zeker 25 september 2021 niet door, zijn nachtcafés en discotheken in augustus 2021 nog steeds gesloten en kent de horeca een sluitingstijd van 00.00 uur. Zelfstandigen in deze beroepsgroepen hebben dus nog steeds te maken met inkomstenderving, waardoor de financiële kwetsbaarheid nog steeds toeneemt.

⁸ CBS, Wat voor werk doen Zzp'ers?, 2020.

2.3 Leeftijd

De leeftijd van ondernemers blijkt een belangrijke factor te zijn voor kwetsbaarheid. Hierbij geldt hoe jonger, des te kwetsbaarder. Dat hangt voornamelijk samen met een nog relatief laag inkomen en weinig vermogensopbouw.⁹ Een tegenslag zoals de coronacrisis kan dan snel leiden tot problemen met de bedrijfscontinuïteit. Hoewel jongere ondernemers kwetsbaarder zijn dan ouderen geldt wel dat als ouderen eenmaal in de problemen komen er een relatief hoog risico is op bijstandsafhankelijkheid, omdat de kans op een baan in loondienst voor ouderen aanzienlijk kleiner is dan voor jongeren. Met jong wordt hier bedoeld jonger dan 35 jaar, ouderen worden veelal gedefinieerd als 50-plus.

Dat jongeren kwetsbaarder zijn dan ouderen komt ook naar voren uit een simulatie inkomstenderving zelfstandigen, uitgevoerd door het CBS.¹⁰ Tot slot wijst ook het Rotterdamse factsheet Tozo-regeling uit dat jongeren kwetsbaarder zijn dan ouderen. Jongeren tot 35 jaar zijn oververtegenwoordigd in het aantal aanvragen Tozo-2.

2.4 Geslacht

Voor wat betreft sekse merken we eerst op dat in Nederland 62 procent van de zelfstandigen man is en dus 38 procent vrouw.¹¹ In Rotterdam kijkt dat iets af, 66 procent is man, 34 procent vrouw.¹² Een CBS-simulatie inkomstenderving zelfstandigen laat zien dat mannen iets kwetsbaarder zijn dan vrouwen. Na een jaar inkomstenderving zakt 37 procent onder de minimumloongrens, bij vrouwen ligt dat op 31 procent. Zoals gezegd is 66 procent van de Rotterdamse zelfstandigen man. Van de Rotterdamse Tozo-2-aanvragers is dat 69 procent. Dit kan worden gezien als bevestiging dat mannelijke zelfstandigen iets kwetsbaarder zijn dan vrouwen.

2.5 Huishoudenssamenstelling

Voor de samenstelling van het huishouden geldt dat alleenstaanden en eenoudergezinnen het meest kwetsbaar zijn. Het hebben van een verdienende partner is hier een cruciale factor. Landelijk heeft 23 procent van de zelfstandigen geen partner en 24 procent een partner met een zeer laag inkomen. Een partner met een zeer laag inkomen, dat wil zeggen onder bijstandsniveau, is niet in staat om een eventueel inkomensverlies van de zelfstandige partner op te vangen. De Algemene Rekenkamer gaat er daarom vanuit dat 47 procent van de zelfstandigen alleenverdiener is. Van de Rotterdamse zelfstandigen is 32 procent alleenstaand, van de Rotterdamse Tozo-2 aanvragers is 48 procent alleenstaand. Rotterdamse alleenstaanden zijn dus oververtegenwoordigd bij de Tozo-2 aanvragers, een goede indicatie dat alleenstaande zelfstandigen kwetsbaarder zijn.

2.6 Inkomen

Als het gaat om kwetsbaarheid van zelfstandigen, staan inkomen en het daaruit voortvloeiende vermogen centraal. Hoe lager het inkomen, des te beperkter de financiële buffer die men heeft. De hoogte van het inkomen hangt in belangrijke mate samen met leeftijd en opleidingsniveau.

De meest recente inkomensgegevens uit de CBS-micro-data dateren van 1 januari 2019, dus van vóór de coronacrisis. Onderzoek van het Nibud, gebaseerd op een enquête in juni 2020, biedt zicht op het inkomensverlies van zelfstandigen tijdens de crisis.¹³ De Nibudenquête laat zien dat ruim 40 procent van de zelfstandigen aangeeft minder inkomsten te hebben dan in februari 2020, bij een vast of tijdelijk contract is dat 13 procent en onder flexwerkers 44 procent. In een Nibud-rapportage van januari 2021 was het aandeel van zelfstandigen met inkomensverlies door de crisis opgelopen tot 44 procent.¹⁴

⁹ Achtergronddocument bij rapport Sociale zekerheid en flexibele arbeidsmarkt, Algemene Rekenkamer, december 2020.

¹⁰ www.cbs.nl, tabellen simulatie inkomensdaling zelfstandigen, 9-7-2020. Analyse is uitgevoerd op basis van gegevens van 2018.

¹¹ CBS, statline, Zelfstandigen; inkomen, vermogen, kenmerken, 2019.

¹² Factsheet Tozo-regeling Rotterdam, gemeente Rotterdam, p.2, OBI, februari 2021.

¹³ Coronabarometer, De financiële gevolgen van de coronacrisis voor werkenden, Nibud, juli 2020.

¹⁴ Financiële tegenslagen in de coronacrisis, De financiële gevolgen voor huishoudens en verschillen naar werksituatie, Nibud, januari 2021.

Beroepsgroepen die veelal een beperkt inkomen en dito financiële buffer hebben zijn: taxichauffeurs, sportinstructeurs, horecaondernemers, kappers en kunstenaars¹⁵. Verwacht mag dus worden dat in ieder geval deze beroepsgroepen geconfronteerd zullen worden met betalingsachterstanden en/of schulden.

Dat de hoogte van het inkomen een risicofactor is voor financiële kwetsbaarheid blijkt uit het factsheet Tozo-regeling Rotterdam. In Rotterdam heeft 11 procent van de zelfstandigen een huishoudensinkomen tot het sociaal minimum. Onder Tozo-2 aanvragers is dat 24 procent. Voorts heeft zes procent van de Rotterdamse zelfstandigen een inkomen tot 130 procent van het sociaal minimum. Onder Tozo-2 aanvragers is dat 11 procent, ook deze groep is dus oververtegenwoordigd onder Tozo-2 aanvragers.

2.7 Vermogen

Vermogen is een belangrijke risicofactor voor financiële kwetsbaarheid. Hoe lager het vermogen, des te minder zal men in staat zijn om inkomstenderving op te vangen. Landelijk heeft vijf procent van de zelfstandigen een vermogen van minder dan € 10.000, nog eens 16 procent heeft een vermogen dat lager ligt dan € 1.000¹⁶. Minimaal een vijfde van de zelfstandigen heeft dus geen vermogen om het lang uit te zingen bij een langdurige inkomsterugval. Dit zijn vermogens van vóór de crisis, inmiddels liggen deze zeer waarschijnlijk lager, omdat er is ingeteerd op het vermogen gedurende de crisis. Bovendien zit een deel van het vermogen in de eigen zaak en is dus niet liquide.

Uit de factsheet Tozo-regeling Rotterdam blijkt dat 20 procent van de zelfstandigen geen of een negatief vermogen heeft. Nog eens 18 procent heeft een vermogen dat onder de vrijlatingsgrens van de Participatiewet ligt. Dit was in 2019 € 6.120 voor alleenstaanden en € 12.040 voor alleenstaande ouders, gehuwden en samenwonenden. Het lijkt er dus op dat de vermogens van Rotterdamse zelfstandigen kleiner zijn dan landelijk. Verder blijkt uit de factsheet Tozo-regeling Rotterdam dat 29 procent van de Tozo-2 aanvragers geen of een negatief

vermogen heeft. Nog eens 24 procent heeft een vermogen dat onder de vermogensgrens van de Participatiewet ligt. Een goede indicatie dat de hoogte van het vermogen een belangrijke risicofactor is voor financiële kwetsbaarheid. Aanvullend merken we op dat een negatief vermogen, betekent dat er sprake is van schulden vóór de coronacrisis. Schulden zijn dan wel een risicofactor die in de bestandsanalyse wordt meegenomen. Schuldvorming tijdens de crisis wordt niet beschouwd als risicofactor, maar als een factor die de financiële kwetsbaarheid tijdens de crisis vergroot.

2.8 Opleidingsniveau

Opleidingsniveau hangt in belangrijke mate samen met vermogensomvang. Hoe lager het opleidingsniveau, des te kleiner het vermogen. Van de Nederlandse zelfstandigen zonder financiële buffer heeft 20 procent een laag opleidingsniveau. Onder middelbaar opgeleiden is dat 14 procent en onder hoogopgeleiden 10 procent¹⁷. Zelfstandigen zijn overigens gemiddeld hoger opgeleid dan de Rotterdamse bevolking gemiddeld. Van de Rotterdamse zelfstandigen is 18 procent laag opgeleid¹⁸, van de gehele Rotterdamse bevolking had in 2019 een derde een laag opleidingsniveau.¹⁹

Tot slot blijkt dat laagopgeleide zelfstandigen licht zijn oververtegenwoordigd onder de Tozo-2 aanvragers. Zoals gezegd is 18 procent van de Rotterdamse zelfstandigen laag opgeleid, onder Tozo-2 aanvragers is dat 20 procent²⁰.

2.9 Migratieachtergrond

Uit een rapport van de Algemene Rekenkamer²¹ blijkt dat van de zelfstandigen zonder migratieachtergrond 7 procent geen financiële buffer heeft. Bij personen met een westerse migratieachtergrond is dat 12 procent en bij de groep met een niet-westerse migratieachtergrond 18 procent. De conclusie luidt dus dat zelfstandigen met een migratieachtergrond vaker geen financiële buffer hebben om een inkomsterugval op te vangen.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld Trouw, Veertig procent van de Zzp'ers redt het een jaar zonder inkomsten wel, 20 procent zeker niet, 16 april 2020.

¹⁶ Algemene Rekenkamer, Achtergronddocument bij rapport Sociale zekerheid en flexibele arbeidsmarkt, p. 32. 9 december 2020

¹⁷ Idem, p. 43.

¹⁸ Factsheet Tozo-regeling Rotterdam, p. 2.

¹⁹ CBS, micro-data, 2019.

²⁰ Factsheet Tozo-regeling Rotterdam, p. 2.

²¹ Achtergronddocument bij het rapport Sociale Zekerheid en flexibele arbeidsmarkt, Algemene Rekenkamer, p. 44, 9 december 2020.

2.10 De geografische factor

Rotterdam is ingedeeld in 14 gebieden, dit zijn de voormalige deelgemeenten. In het factsheet Tozo-regeling Rotterdam is gekeken naar oververtegenwoordiging van deze gebieden onder Tozo-2 aanvragers. Daaruit kwam naar voren dat sociaaleconomisch zwakkere gebieden waren oververtegenwoordigd, het gaat dan om Delfshaven, Charlois, Feijenoord en Noord. In dit onderzoek beschouwen we deze gebieden echter niet als risicofactor, maar als resultaat van de stapeling van de hiervoor genoemde risicofactoren. Als verder uitsplitsing van de gebieden is in het factsheet ook gekeken naar het aantal Tozo-2 aanvragers per wijk. Ook hiervoor geldt dat we dat in dit onderzoek zien als resultante van de samenloop van de risicofactoren.

2.11 Schuldvorming ten gevolge van de coronacrisis

Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk is aangegeven, vormt schuldvorming ten gevolge van de coronacrisis geen risicofactor die dient als input voor de bestandsanalyse. Het is echter wel een belangrijke factor die financiële kwetsbaarheid van zelfstandigen tijdens de crisis vergroot. In deze paragraaf besteden we aandacht aan de literatuur die hierover is verschenen. We hebben deze kennis vooral gebruikt bij het opstellen van de vragenlijst die onder Rotterdamse zelfstandigen is uitgezet, de resultaten hiervan vormen hoofdstuk 4.

Deloitte komt, in samenwerking met SchuldenLabNL, tot de conclusie dat het aantal huishoudens met schulden in 2021 groeit van 1,3 miljoen in 2019 naar 1,5 miljoen tot zelfs 2,6 miljoen bij het zwartste scenario.²² Hierbij wordt opgemerkt dat relatief veel zelfstandigen zullen worden geraakt.

Door PWC wordt erop gewezen dat veel ondernemers gebruik maken van de overheidsmaatregel 'Bijzonder uitstel van betaling vanwege coronacrisis' bij de Belastingdienst.²³ Hiermee wordt de Belastingdienst een belangrijke schuldeiser. In eerste instantie moesten de

uitgestelde betalingsverplichtingen vanaf 1 oktober 2021 in maximaal drie jaar worden afgelost. Inmiddels is dat verruimd tot maximaal vijf jaar vanaf 1 oktober 2022. Aan nieuwe betalingsverplichtingen moet wel vanaf 1 oktober 2021 worden voldaan. Volgens CBS-gegevens gaat het in Rotterdam om 12.000 bedrijven.²⁴ PWC meldt in juli 2021 dat het erop lijkt dat overheidsmaatregelen niet alleen leiden tot uitstel van faillissementen, maar deels ook tot afstel, waarmee overheidsmaatregelen dus effectief zouden zijn. Eerder verwachtte PWC een faillissementsgolf eind 2021, deze wordt nu in afgezwakte vorm verwacht voor het tweede kwartaal van 2022.²⁵

Uit Utrechts onderzoek²⁶ blijkt dat in september/oktober 2020 41 procent van de ondernemers schulden of een betalingsachterstand had, twee maanden later was dat opgelopen tot 47 procent. Hiermee is tegelijkertijd aangegeven dat schuldenproblematiek toeneemt, naarmate coronamaatregelen langer duren. Dit leidt uiteraard tot differentiatie van kwetsbaarheid tussen beroepsgroepen, omdat de maatregelen voor sommige beroepsgroepen veel langer duren dan voor andere beroepsgroepen.

Ook in Rotterdam is onderzoek gedaan naar schuldvorming bij ondernemers ten gevolge van de coronacrisis²⁷. Het betreft een kleinschalig kwalitatief onderzoek bestaande uit 20 interviews met ontvangers van een Tozo-3-uitkering. Dit levert de volgende signalen op.

- Oplopende betalingsachterstanden en/of schulden.
- Niet kunnen rondkomen, omdat doorlopende bedrijfskosten moeten worden betaald.
- Inzet van spaargeld om betalingsachterstanden en/of schulden te voorkomen.
- Informele schuldvorming door het lenen van geld in de privésfeer.
- Betalingsachterstanden gemeentelijke belastingen.
- Betalingsregeling met de gemeente Rotterdam in verband met terugvordering Tozo-uitkering.
- Zijn afhankelijk van een boekhouder/accountant, maar kunnen die niet meer betalen.
- Kennen de weg niet naar gemeentelijke ondersteuningsmogelijkheden, het gaat dan om het

²² COVID-19 en schuldenproblematiek in Nederland, Onderzoek en oplossingsrichtingen voor een gezamenlijk actieplan, Deloitte/SchuldenLabNL, 16 juni 2020, p. 15.

²³ Bijzonder Beheer Barometer, PWC/Universiteit Leiden, februari 2021.

²⁴ Gebruik door bedrijfsvestigingen van financiële steunmaatregelen coronacrisis per regio t/m 31 december 2020, CBS. Voor het uitstel van belastingbetaling geldt als peildatum 18 januari 2021.

²⁵ PWC, Bijzonder Beheer Barometer, juli 2021.

²⁶ Onderzoek aan zet, e.a., januari 2021.

²⁷ M. Lohman, e.a., Een verkenning naar de schulden, het toekomstperspectief en de ondersteuningsbehoefte onder ondernemers in Rotterdam, gemeente Rotterdam, maart 2021.

Regionaal Bureau Zelfstandigen²⁸ (RBZ) en minimaregelings.

- Onduidelijk toekomstperspectief, twijfel over doorgaan met ondernemen of een baan in loondienst.
- Behoeftte aan coaching, ook bij het vinden van een baan in loondienst.

Alles overziend zijn dit belangrijke indicaties van wat er speelt onder Rotterdamse ondernemers die zijn getroffen door de coronacrisis.

Het SCP wijst erop dat de Tozo-regeling zelf een risico vormt voor schuldvorming.²⁹ Het SCP verwoordt dat als volgt "Net als werknemers lopen ook zelfstandigen met een risico op armoede en een risico op problematische schulden, maar het ontwerp van de Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandige ondernemers (Tozo) vergroot dit risico naar verwachting nog. Ten eerste wordt de Tozo-uitkering uitgekeerd op basis van een zelfverklaard actueel inkomen en kan deze bij een onterechte aanvraag teruggevorderd worden. De terugvordering telt op bij de schuldenlast en zal het risico op problematische schulden vergroten. Ten tweede kent de Tozo een aantal inkomensonafhankelijke normbedragen, en kan daardoor, ondanks de ondersteuning die de regeling biedt, tot een stevige inkomensval leiden. Wanneer de vaste lasten geënt zijn op het oude inkomen van de zelfstandige, zal dit bijdragen aan een risico op betalingsachterstanden en aan de mogelijke noodzaak om te lenen: het schoolvoorbeeld van aanpassingsschulden."

Tot slot blijkt uit de literatuur dat betalingsachterstanden en schulden van ondernemers vele oorzaken kennen.³⁰ We beperken ons hier tot enkele belangrijke bronnen van schuldvorming:

- Huur of hypotheek eigen woning. Coronagerelateerde inkomstenderving kan leiden tot betalingsproblemen van huur of hypotheek. Voor ondernemers met een partner met een eigen inkomen, geldt vanaf Tozo-2 de partnerinkomenstoets. Dat betekent bij een partnerinkomen dat boven de bijstandsnorm ligt, dat men geen recht heeft op Tozo. Huur of

hypotheeklasten moeten dan worden betaald van één in plaats van twee inkomens. Voor alleenstaanden geldt dat Tozo een uitkering is op bijstandsniveau van circa € 1.050. Dat kan een aanzienlijke inkomensdaling betekenen, waardoor de woonlasten niet meer kunnen worden betaald.

- Huur of hypotheek bedrijfspand/ruimte (indien van toepassing). Ondernemers hebben op grote schaal betalingen aan verhuurders opgeschort.³¹ De vraag is hier ook in welke mate verhuurders bereid zijn om akkoord te gaan met een tijdelijke huurverlaging. Voorts zijn er verhuurders die weliswaar akkoord zijn gegaan met een tijdelijke huurverlaging, maar dan dient deze in een later stadium alsnog te worden betaald, waardoor schulden verder oplopen.
- Leveranciers; hier geldt min of meer hetzelfde als voor verhuurders van bedrijfspanden, ook hier zijn betalingen opgeschort.³² Op het moment dat men weer open kan, moeten nieuwe voorraden worden besteld. De vraag is dan of daar geld voor is en of leveranciers eerst achterstallige betalingen opeisen. Dat kan er vervolgens toe leiden dat ondernemers proberen aan geld te komen door zogenoemde flitskredieten aan te gaan, met zeer hoge rentepercentages, waardoor schulden snel verder oplopen. Ook Koninklijke Horeca Nederland (KHN) wijst erop dat heropening kan leiden tot nieuwe financieringsproblemen, in dit geval omdat banken terughoudender worden bij het verstrekken van nieuwe leningen.³³
- De Belastingdienst is één van de grootste schuldeisers van ondernemers.³⁴ Bijna 200.000 bedrijven, ruim 10 procent van het totaal, hebben in totaal voor 16 miljard euro coronaschuld bij de Belastingdienst door uitgestelde belastingen. Voor de horeca gaat het om 16.000 bedrijven die 942 miljoen schuld hebben bij de fiscus. In eerste instantie moesten deze schulden vanaf oktober 2021 in maximaal drie jaar worden terugbetaald, inmiddels is dat verruimd tot maximaal vijf jaar.³⁵ Na 2021 rekent de Belastingdienst bovendien vier procent invorderingsrente. ABN Amro becijferde voor een aantal sectoren hoeveel maanden men nodig heeft om

²⁸ RBZ biedt ondernemers middels De Rotterdamse Zaak een aantal financiële diensten aan wanneer er onvoldoende financiële middelen zijn om dit te laten doen. Het gaat dan onder meer om het ordenen van de boekhouding en het opstellen van een investeringsplan, de jaarrekening, een liquiditeitsoverzicht en een schuldenoverzicht.

²⁹ SCP, Maatschappelijke gevolgen van corona, Verwachte gevolgen van corona voor scholing, werk en armoede, 9 juli 2020.

³⁰ Zie bijvoorbeeld: NOS Nieuws, Een jaar corona: zware economische crisis, veerkracht en risico's, 13 maart 2021.

³¹ M. Blom, ING, NOS 13 maart 2021.

³² Idem.

³³ Banken moeten meer kijken naar wat er wél kan in de horeca, NRC, 4 februari 2021.

³⁴ Ondernemers worden genekt door enorme coronaschuld Belastingdienst, Parool, 17 mei 2021.

³⁵ Belastingdienst, Bijzonder uitstel van betaling loopt tot 1 oktober 2021, update 20 juli 2021.

de belastingschuld te voldoen.³⁶ Voor cateringbedrijven is dat vier jaar en voor horecaondernemingen gemiddeld een jaar.

- Leasecontracten: veel ondernemers zitten vast aan leasecontracten, zoals bijvoorbeeld de bedrijfswagens van touringcarbedrijven, rijsschoolhouders en taxichauffeurs. Leasemaatschappijen blijken bereid om uitstel van betaling toe te wijzen.³⁷ Ook hier gaat het echter om uitstel niet om afstel, waardoor schulden oplopen.

2.12 Conclusies

In dit hoofdstuk zijn de risicofactoren van financieel kwetsbaar ondernemerschap benoemd die als input dienen voor de bestandanalyse. Gebleken is een analyse op sectorniveau te grofmazig is. Binnen sectoren zijn er beroepsgroepen die zwaar zijn getroffen door de crisis, maar er zijn ook beroepsgroepen die juist baat hebben gehad bij de crisis. Het benoemen van clusters van kwetsbare zelfstandigen dient dan ook primair plaats te vinden op basis van de beroepsgroep van zelfstandigen.

Leeftijd blijkt een belangrijke risicofactor; hoe jonger, des te kwetsbaarder. Dit hangt in belangrijke mate samen met een nog relatief laag inkomen en weinig vermogensopbouw waardoor inkomstenderving minder goed is op te vangen. Geslacht blijkt nauwelijks van invloed op de mate van kwetsbaarheid. Qua huishoudenssamenstelling zijn alleenstaanden en alleenstaande ouders het meest kwetsbaar. Cruciaal is hier of er een verdienende partner is met een behoorlijk inkomen, waardoor de inkomstenderving van de zelfstandige kan worden opgevangen door het tweede inkomen. Verder zijn inkomen en vermogen bijna vanzelfsprekend belangrijke factoren als het gaat het opvangen van inkomstenderving. Ook opleidingsniveau blijkt een belangrijke risicofactor voor financiële kwetsbaarheid. Inkomen, vermogen en opleidingsniveau hangen in belangrijke mate samen. Tot slot is het al dan niet hebben van een migratieachtergrond factor die van invloed is op de mate van kwetsbaarheid. Gebleken is dat

personen met een migratieachtergrond vaker geen financiële buffer hebben dan personen zonder migratieachtergrond.

Alles overziend gaat het om de stapeling van risicofactoren op individueel niveau. Hoe meer factoren op een zelfstandige van toepassing zijn des te financieel kwetsbaarder men is. Bij elkaar zijn acht risicofactoren benoemd voor financiële kwetsbaarheid bij inkomstenderving, deze factoren staan niet op zichzelf maar hangen in belangrijke mate met elkaar samen.

Naast de risicofactoren is in dit hoofdstuk ingegaan op schuldvorming ten gevolge van de crisis. Dit heeft uitgewezen dat het aantal huishoudens met schulden in 2021 fors zal toenemen. Als belangrijke schuldeiser komt de Belastingdienst naar voren, doordat veel ondernemers gebruik hebben gemaakt van de mogelijkheid van bijzonder uitstel van betaling. Andere belangrijke bronnen van schuldvorming zijn woonlasten, de huur of hypotheek van een bedrijfspand/ruimte, leveranciers en leasecontracten. Verder wordt ook de Tozo-regeling zelf genoemd als bron van schuldvorming, omdat een Tozo-uitkering (deels) wordt teruggevorderd als er gedurende de uitkeringsperiode sprake is van hogere inkomsten dan bij de aanvraag is ingeschat. Indien de ondernemer niet in staat is de terugvordering volledig en direct terug te betalen, wordt een betalingsregeling getroffen en nemen schulden toe. Tot slot levert een kleinschalig Rotterdam onderzoek diverse signalen op van gevolgen van de crisis voor zelfstandigen. Het gaat dan om betalingsachterstanden gemeentelijke belastingen, het niet meer in staat zijn om een boekhouder of accountant in dienst te houden, onbekendheid met gemeentelijke ondersteuningsmogelijkheden, veel informele leningen binnen het sociaal netwerk, de inzet van spaargeld, het ontstaan van mentale problematiek en een onduidelijk toekomstperspectief. Bij dat laatste gaat het dan om twijfel tussen doorgaan met ondernemen of het zoeken van een baan in loondienst.

³⁶ Bedrijven in deze sectoren hebben de hoogste belastingschuld door corona, RTL Nieuws, 17 mei 2021.

³⁷ Je leasecontract aanpassen in coronatijd, www.kvk.nl, 26 juni 2020.

‘Alle deuren worden dichtgesmeten’ – de dansschoolhouder

Asha (48 jaar, laagopgeleid) heeft al 25 jaar een dansschool. Ze geeft danslessen en verzorgt ook optredens in Rotterdam en omstreken. Voor corona kon zij hier goed van rondkomen.

Door de coronacrisis loopt het aantal leerlingen terug van 100 naar 15 à 20 leerlingen, omdat de lessen online zijn. Bovendien stoppen de optredens. Hierdoor vallen haar inkomsten voor ongeveer driekwart terug. Om de dansschool te kunnen aanhouden is Asha in deeltijd in de zorg gaan werken. Daarnaast is zij informele leningen aangegaan van haar familie en vrienden.

Zij heeft Tozo aangevraagd, maar door inkomsten uit haar baan in loondienst is alles teruggevorderd. Asha is daar heel boos over. Door het verbod op fysieke danslessen hield ze nog € 200 over aan inkomsten, ze verwachtte dan tot bijstandsniveau, circa € 1.050, te worden aangevuld vanuit de Tozo-regeling. Zij vindt de Tozo regeling niet in verhouding staan tot de vaste lasten die ze heeft. Alleen de huur van het pand waar zij de danslessen geeft, is al € 1.100.

“Dan ga je ook nog parttime werken, maar alles wat je bijverdient, zien ze als inkomsten dus dan krijg je helemaal niets van Tozo, dus je moet alles terugbetalen. De regeling van Tozo vind ik echt bizar, dat ze alles op één hoop gooien.”

Daarnaast heeft ze geprobeerd gebruik te maken van andere steunmaatregelen van de overheid, maar ze valt overal buiten de boot mede door het hebben van parttime werk. Ook kwam ze ook niet in aanmerking voor TVL, omdat haar vaste bedrijfslasten daarvoor te laag waren. Het minimum daarvoor is volgens haar € 3.000 per maand.

Asha is gefrustreerd over alle weigeringen: “Het zat me niet lekker, die weigering van de overheid niet, Tozo niet, overall niet niet niet. Je laat je jaarrekeningen zien, je geeft jezelf bloot in je financiële situatie en zonder pardon gewoon weigering. Lekker is dat.”

Ze heeft ook nog een poging gedaan om in aanmerking te komen voor ‘een potje’ van de gemeente Rotterdam voor de culturele sector. Dit is echter ook afgewezen, naar eigen zeggen omdat ze niet structureel cultureel bezig is. Hiertegen is zij in bezwaar gegaan. De hoorzitting volgt binnenkort. Verder heeft zij nog geprobeerd om een afhaaloket voor broodjes te beginnen. Dit heeft de gemeente afgewezen, omdat de dansschool geen horecalocatie is. Door dit alles voelt Asha zich aan de kant gezet en heeft zij haar vertrouwen in de overheid verloren. Ze vindt de benadering door de gemeente ‘onmenselijk’ en mist maatwerk.

Financieel maakt zij zich de meeste zorgen over de terugbetaling van leningen in haar sociaal netwerk. Gelukkig mag ze die in haar eigen tempo aflossen. Ze verwacht dat dit nog jaren gaat duren. De informele leningen en extra gewerkte uren in de zorg hebben ervoor gezorgd dat zij geen betalingsachterstanden heeft voor wat betreft de huur van de eigen woning en het bedrijfspand. Het terugbetalen van de Tozo-uitkering vindt zij enorm frustrerend.

De hele situatie heeft grote gevolgen gehad voor haar fysieke en mentale gezondheid. Door de stress kreeg zij last van hoge bloeddruk en hartproblemen en belandde zelfs in het ziekenhuis. Ze heeft nu hulp van een huisarts, fysiotherapeut en praktijkondersteuner.

Asha is zwaar teleurgesteld in de overheid, omdat ze uiteindelijk voor geen enkele steunmaatregel in aanmerking kwam: “Het komt gewoon, omdat mensen je niet helpen! Je kunt niet alleen maar de schuld geven aan corona: nee, je wordt nergens geholpen. Alle loketten en deuren worden dichtgesmeten en je wordt geweigerd. (...)”

“Het ergste is dat alle mensen in je omgeving zeggen: je wordt toch geholpen door de overheid en de gemeente? Zo wordt het natuurlijk gepresenteerd op het nieuws, dat alle ondernemers geholpen worden. Dat is niet waar.” Ze heeft het gevoel dat kleine ondernemers moeilijker steun krijgen dan grote.

Asha heeft vooral behoefte aan financiële steun voor haar culturele activiteiten. Ze noemt ook omscholing als een mogelijkheid, maar heeft daarvoor niet de middelen. Ondersteuning bij de bedrijfsvoering ziet zij daarnaast als een optie.

Voor wat betreft de toekomst hoopt zij na de zomer van 2021 weer volop aan de slag te kunnen met haar dansschool, zodat zij haar (informele) schulden kan aflossen. Ze leeft nu van dag tot dag, want “alle buffers zijn op”. De toekomst is erg onzeker, maar ze hoopt een faillissement te kunnen voorkomen.

3 Bestandsanalyse

Door gegevens uit het registratiebestand van de Tozo-regeling te koppelen aan het Bedrijvenregister van de Kamer van Koophandel en microdata van het CBS, kan een beeld worden geschetst van het profiel van de Tozo-aanvragers. Deze bestandsanalyse moet antwoord geven op de volgende vragen, zoals die al werden geformuleerd in het eerste hoofdstuk:

1. Welke factoren bepalen de (mate van) financiële kwetsbaarheid van ondernemers?
2. Hoe groot is naar schatting de groep kwetsbare ondernemers binnen de totale populatie en binnen de groep ondernemers die Tozo-ondersteuning krijgt?
3. Zijn categorieën of 'typen' kwetsbare ondernemers te onderscheiden op basis van de verdeling van risicofactoren over de populatie?

In Bijlage 1 wordt inzicht geboden in het aantal ondernemers in Rotterdam en regiogemeenten dat een beroep deed op de vijf Tozo-regelingen, en hoeveel ondernemers Tozo kregen toegekend. Hier gaan we in op de sociaaldemografische kenmerken van de Rotterdamse ondernemers die Tozo ontvingen aan de hand van gegevens uit het registratiebestand en uit microdata van CBS. In paragraaf 3.1 worden de kenmerken van de bedrijven van de gebruikers van Tozo beschreven, aan de hand van gegevens uit het Bedrijvenregister. In paragraaf

3.2 wordt samenvattend een profiel geschetst van de ondernemers die gebruik maken van de Tozo-regeling. In de derde paragraaf wordt op basis van de bestandsanalyse een inschatting gemaakt van het aantal kwetsbare ondernemers in Rotterdam. De conclusies op basis van de bovenstaande deelvragen worden geformuleerd in de afsluitende paragraaf.

3.1 Achtergrondkenmerken van de Rotterdamse ondernemers die gebruik maken van Tozo

In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de Rotterdamse ondernemers die van minimaal één van de Tozo-regelingen gebruik maakten; het gaat hierom om ruim 15.300 ondernemers. Om het specifieke profiel van de Tozo-gebruikers scherper te krijgen, wordt een vergelijking gemaakt met de kenmerken van alle Rotterdamse zelfstandigen, op basis van de gegevens in microdata van het CBS.

Sekse

Twee derde van de ontvangers van Tozo is man. Dat is een goede afspiegeling van de sekseverdeling bij alle Rotterdamse zelfstandigen. Met de invoering van de partnerinkomenstoets vanaf Tozo 2 neemt het aandeel mannen wel toe: van de ontvangers van Tozo 5 is bijna driekwart van het mannelijk geslacht.

Tabel 3.1 Ontvangers van Tozo naar sekse

	Tozo						
	1	2	3	4	5	Totaal	Alle zelfstandigen
	%	%	%	%	%	%	%
Man	65	69	70	70	74	66	65
Vrouw	35	31	30	30	26	34	35
Totaal	100	100	100	100	100	100	100
N=	12.778	6.116	7.661	4.411	2.568	15.365	43.031

Leeftijd

Ruim een derde van de ontvangers van Tozo is jonger dan 35 jaar; bijna twee derde is jonger dan 45 jaar. De Rotterdamse ontvangers van Tozo zijn daarmee relatief jonger in vergelijking met alle Rotterdamse zelfstandigen. Het aandeel ondernemers tot 35 jaar neemt vanaf Tozo 2 nog wat toe.

Tabel 3.2 Ontvangers van Tozo naar leeftijd

	Tozo						
	1	2	3	4	5	Totaal	Alle zelfstandigen
	%	%	%	%	%	%	
<25	3	5	5	5	6	4	6
25-34	30	36	34	34	34	32	27
35-44	27	25	25	25	26	27	26
45-54	23	20	20	20	21	22	23
55-64	15	13	14	15	13	14	14
65-74	2	2	2	2	1	2	4
Total	100	100	100	100	100	100	100
N=	12.778	6.116	7.661	4.411	2.568	15.365	43.031

Gebied en buurt

Meer dan de helft van de ontvangers van Tozo woont in Delfshaven, Feijenoord, Charlois of Noord. Vooral in Delfshaven, Feijenoord en Charlois zijn ondernemers die

Tozo ontvingen, oververtegenwoordigd in vergelijking met alle Rotterdamse zelfstandigen. De concentratie in deze drie gebieden is nog eens versterkt in het gebruik van de Tozo 5-regeling: rond de helft van de ontvangers van Tozo 5 woont in Delfshaven, Feijenoord of Charlois.

Tabel 3.3 Ontvangers van Tozo naar gebied

	Tozo						
	1	2	3	4	5	Totaal	Alle zelfstandigen
	%	%	%	%	%	%	%
Delfshaven	16	19	18	19	20	16	13
Feijenoord	12	14	14	15	15	12	10
Charlois	11	13	14	14	14	12	9
Noord	11	11	10	10	10	11	10
Prins Alexander	11	8	9	9	9	11	11
Kralingen-Crooswijk	8	8	8	8	8	8	8
IJsselmonde	7	7	8	7	8	7	6
Stadscentrum	7	8	7	8	7	7	12
Hillegersberg-Schiebroek	6	4	4	4	3	6	7
Hoogvliet	3	3	3	3	3	3	3
Overschie	3	2	2	2	2	3	3
Hoek van Holland	1	1	1	1	1	1	1
Rozenburg	1	1	1	1	0	1	1
Pernis	0	0	0	0	0	0	0
Onbekend	1	2	1	0	0	1	5
Totaal	100	100	100	100	100	100	100
N= *)	12.111	5.827	7.424	4.337	2.556	14.584	57.320

*) De aantallen wijken af van de voorgaande tabellen, doordat een deel van de gebieden onbekend is.

Gezinssamenstelling³⁸

Ruim 40% van de Tozo-ontvangers is alleenstaand, rond de helft maakt deel uit van een paar. Door de invoering van de partnerinkomenstoets vanaf Tozo 2 nam het aandeel

alleenstaanden toe tot bijna 50%. In vergelijking met alle zelfstandigen zien we bij de Tozo-ontvangers een oververtegenwoordiging van alleenstaanden en, weliswaar in mindere mate, van eenoudergezinnen.

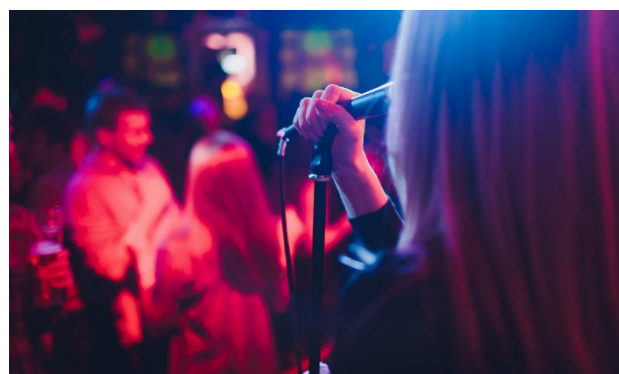
³⁸ De kenmerken gezinssamenstelling, migratieachtergrond, opleidingsniveau, inkomen en vermogen kunnen in dit rapport alleen nog worden weergegeven over de Rotterdamse ondernemers die gebruikt maakten van Tozo 1, 2 en/of 3 (peildatum 13 april 2021). Voor deze rapportage beschikten we niet tijdig over de gegevens van Tozo 4 en 5. Dit kan worden geactualiseerd als ook de gegevens van Tozo 4 en 5 zijn gekoppeld aan microdata.

Tabel 3.3 Ontvangers van Tozo naar gezinssamenstelling

	Tozo				
	1	2	3	Totaal Tozo	Alle zelfstandigen
	%	%	%	%	%
Alleenstaand	43	49	48	43	37
Eenoudergezin	10	10	11	10	8
Paar	45	39	39	44	53
Anders	2	2	2	2	2
Total	100	100	100	100	100
N=	10.959	5.271	5.276	12.101	43.031

Migratieachtergrond

Bijna 60% van de Rotterdamse ondernemers die Tozo ontvingen, hebben een migratieachtergrond. Het grootste aandeel komt uit Oost-Europa of heeft een Turkse, Surinaamse, Marokkaanse of overig niet-westerse achtergrond. In vergelijking met alle Rotterdamse zelfstandigen zien we vooral een oververtegenwoordiging van de overig niet-westerse groep, en in lichtere mate van de ondernemers met een Turkse, Marokkaanse of Surinaamse achtergrond.

Tabel 3.4 Ontvangers van Tozo naar migratieachtergrond

	Tozo 1	Tozo 2	Tozo 3	Totaal Tozo	Alle zelfstandigen
	%	%	%	%	%
Nederland	40	36	31	38	49
Overig niet-westers	14	15	16	14	11
EU-MOE-landen	10	10	11	10	11
Turkije	11	11	14	12	9
Suriname	9	10	10	9	7
Marokko	7	8	9	7	5
Overig westers	4	4	4	4	4
Antillen/Aruba	3	3	3	3	2
Kaapverdië	2	2	2	2	1
Totaal	100	100	100	100	100
N=	10.959	5.271	5.276	12.101	43.031

Opleidingsniveau

Ondernemers die een Tozo-uitkering ontvingen, hebben vaker een beroepsgerichte opleiding. In vergelijking met alle Rotterdamse zelfstandigen is het aandeel met een opleiding in het middensegment (middelbare beroepsopleidingen of alleen middelbaar onderwijs) bij de

eerste groep hoger, terwijl het aandeel academisch geschoolden duidelijk lager ligt. Opvallend is dat dit verschil bij de ontvangers van Tozo 3 nog wat groter is dan bij de ontvangers van de eerste twee Tozo-regelingen. Overigens zijn zelfstandigen relatief hoger opgeleid dan de Rotterdamse bevolking in zijn geheel.

Tabel 3.5 Ontvangers van Tozo naar opleidingsniveau

	Tozo 1	Tozo 2	Tozo 3	Totaal Tozo	Alle zelfstandigen
	%	%	%	%	%
Laag	19	20	24	20	19
Midden	42	39	43	42	36
Hoog	40	41	34	39	45
Totaal	100	100	100	100	100
N=	10.959	5.271	5.276	12.101	43.031

Hoogte van het inkomen en vermogen

De meest recente CBS-gegevens over inkomen en vermogens betreffen januari 2019, dus nog vóór het uitbreken van de coronapandemie. De gegevens geven dus een beeld van de financiële situatie van de ondernemers vóór de coronacrisis. In de onderstaande tabel staat de hoogte van het besteedbaar huishoudensinkomen ten opzichte van het wettelijk sociaal minimum (de bijstandsnorm). Daarin is te zien dat bijna

30% van de Tozo-ontvangers geen hoger huishoudensinkomen heeft dan 130% van het sociaal minimum. Onder de ondernemers die Tozo ontvingen, zijn de lage inkomens sterk oververtegenwoordigd: van alle Rotterdamse zelfstandigen heeft 17% een laag inkomen. Vanaf Tozo 2 neemt het aandeel lage inkomens toe naar ruim 35%; dit zal te maken hebben met de invoering van de partnerinkomens-toets vanaf Tozo 2.

Tabel 3.6 Ontvangers van Tozo naar besteedbaar huishoudensinkomen in relatie tot het sociaal minimum

	Tozo 1	Tozo 2	Tozo 3	Totaal Tozo	Alle zelfstandigen
	%	%	%	%	%
Tot 101%	19	24	26	19	11
101-110%	3	3	3	3	2
110-120%	3	4	4	3	2
120-130%	3	4	4	3	2
130% en hoger	72	65	63	72	84
Totaal	100	100	100	100	100
N= (huishoudens)	6.955	3.912	4.013	7.847	28.798

Het beeld van de financiële situatie van de Tozo-ontvangers wordt nog wat duidelijker in de onderstaande tabel. Daarin zien we dat het gemiddelde besteedbare jaarinkomen rond 10.000 euro lager ligt dan het gemiddelde bij alle Rotterdamse ondernemers. Dit verschil neemt nog eens toe vanaf Tozo 2. Ook de

vermogenspositie van de Tozo-ontvangers is aanmerkelijk slechter dan gemiddeld: rond 29.000 euro, tegen 77.000 van alle Rotterdamse zelfstandigen. Ook hier zien we dat vanaf Tozo 2 de financiële positie van de Tozo-ontvangers nog wat slechter is.

Tabel 3.7 Ontvangers van Tozo: gemiddeld besteedbaar huishoudensinkomen en gemiddeld vermogen

	Tozo 1	Tozo 2	Tozo 3	Totaal Tozo	Alle zelfstandigen
Besteedbaar huishoudensinkomen (gestandaardiseerd)	€ 24.900	€ 22.100	€ 21.200	€ 24.900	€ 33.400
Vermogen exclusief eigen woning	€ 30.100	€ 22.900	€ 21.300	€ 29.100	€ 77.200
Aantal huishoudens	6.955	3.912	4.013	7.847	28.798

3.2 Bedrijfskenmerken

Om inzicht te krijgen in de bedrijfskenmerken van de aanvragers van een Tozo-regeling, is het bestand van Rotterdamse ondernemers die Tozo ontvingen, gekoppeld aan het Bedrijvenregister (BR) van de Kamer van Koophandel. 382 ontvangers (2% van alle ontvangers) in het Tozo-bestand hebben geen KvK-nummer, waardoor zij niet aan het BR kunnen worden gekoppeld.³⁹ Daarnaast kwamen 1.055 KvK-nummers twee keer voor in het bestand: in deze casussen is dus voor één bedrijf door twee individuele aanvragers op enig moment een uitkering in het kader van Tozo aangevraagd.⁴⁰ Voor de koppeling met het BR is één van deze aanvragers uit het bestand verwijderd. Na deze exercitie resteren 24.224 individuele ontvangers waarmee de koppeling wordt verricht. Van deze groep vinden we 15.065 (=62%) terug in het Bedrijvenregister. Hiervan gaat het in 11.733 gevallen om

in Rotterdam woonachtige ondernemers. De navolgende analyse is met deze groep ontvangers verricht.

Sector en beroepsgroep

In de sectoren Cultuur, sport en recreatie, Advisering, onderzoek en andere zakelijke dienstverlening en de bouw vinden we de meeste gebruikers van de Tozo-regeling. In de onderstaande tabel staan de cijfers gesorteerd naar het aandeel aanvragers per sector van het totaal aantal ontvangers van Tozo. In de laatste kolom is de verdeling over sectoren van alle ondernemers in het Bedrijvenregister te zien. De sectoren cultuur, sport en recreatie, de zakelijke dienstverlening, vervoer en opslag en horeca zijn oververtegenwoordigd onder de aanvragers van Tozo. De oververtegenwoordiging van de sector onderwijs wordt vooral veroorzaakt door de auto- en motorrij scholen. De oververtegenwoordigde sectoren zijn in rood weergegeven.⁴¹

Tabel 3.8 Ontvangers van Tozo per sector (%)

	Tozo					Totaal Tozo	Totaal BR
	1	2	3	4	5		
	%	%	%	%	%	%	%
Advisering, onderzoek en overige specialistische zakelijke dienstverlening	17,4	16,8	12,7	13,2	12,8	16,7	21,6
Cultuur, sport en recreatie	14,3	18,5	14,2	16,7	17,6	13,8	8,2
Bouwnijverheid	9,2	10	11,1	9,5	9,5	11,2	11,1
Overige dienstverlening	10,6	6,4	11,4	7,7	7,7	10,1	4,4
Groot- en detailhandel; reparatie van auto's	9,6	9,8	10,8	11,5	10,8	9,6	13,4
Logies-, maaltijd- en drankverstrekking	7,9	7,6	8,9	11,2	8	7,6	4,2
Onderwijs	7,2	5,3	6,7	5,2	5,3	6,8	5,1
Vervoer en opslag	6,2	8,6	7,5	9,6	12,1	5,9	4,5
Verhuur van roerende goederen en overige zakelijke dienstverlening	5	5,7	5,7	5,7	6,6	5,2	5,4
Gezondheids- en welzijnszorg	4,7	3,1	3,1	2,8	2,3	4,6	9,5
Informatie en communicatie	4	4,5	3,4	3,7	3,8	3,9	6
Industrie	2,7	2,7	3,2	2,4	2,6	3,1	3,5
Landbouw, bosbouw en visserij	0,5	0,2	0,5	0,1	0,1	0,6	0,6
Winning en distributie van water; afval- en afvalwaterbeheer en sanering	0,3	0,3	0,4	0,3	0,4	0,4	0,2
Verhuur van en handel in onroerend goed	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,3	1,1
Winning van delfstoffen	0,1	0,1	0,1	0	0,1	0,1	0,1
Financiële instellingen	0,1	0	0	0		0,1	0,9
N=	9.915	4.708	5.883	3.393	1.989	11.733	57.320

³⁹ De oorzaak hiervan is niet helemaal duidelijk; het kan gaan om zeer jonge bedrijven die na 1 januari 2020 zijn gestart; het gebruikte databestand uit het Bedrijvenregister bevat gegevens over bedrijven met een maximale startdatum van 1 januari 2020.

⁴⁰ De oorzaak hiervan kan zijn dat na de invoering van de partnerinkomenstoets de andere partner van een paar de aanvraag indiende

⁴¹ Een sector is oververtegenwoordigd als het percentuele aandeel vanaf één procentpunt hoger ligt dan in de verdeling over alle zelfstandigen in het Bedrijvenregister

In de volgende tabel staan de beroepsgroepen waarvan 1% of meer van de ondernemers minimaal één voorziening in het kader van Tozo kregen toegekend. De tabel is gesorteerd naar het totaalpercentage ontvangers van Tozo; zo ontstaat er een 'top 26' van beroepsgroepen die Tozo kregen toegekend. De beroepsgroepen die zijn oververtegenwoordigd in de groep Tozo-toekenningen zijn met rood gemarkeerd: ondernemers in de haar- en schoonheidsverzorging, podiumkunst, taxivervoer, horeca

en in het rijonderwijs vinden we bij de ontvangers van Tozo meer terug dan op grond van de verdeling in het Bedrijvenregister mag worden verwacht. Vanaf Tozo 4 zien we een daling van het aandeel aanvragen van ondernemers in de haarverzorging en de auto- en motorrij scholen. Het aandeel aanvragen van taxichauffeurs en beoefenaars van de podiumkunsten laat juist een stijging zien; deze twee beroepsgroepen maken 20% uit van alle ontvangers van Tozo 5.

Tabel 3.9 Ontvangers van Tozo per beroepsgroep van de beroepsgroepen die 1% of meer uitmaken van het totaal aantal aanvragen (%)

	Tozo						
	1	2	3	4	5	Totaal Tozo	Totaal BR
	%	%	%	%	%	%	%
1. Beoefening van podiumkunst	5,1	9	6,8	8,5	9,6	6	2,6
2. Algemene burgerlijke en utiliteitsbouw	4,2	4,2	5,5	4,8	4,8	5,2	4,7
3. Vervoer per taxi	4,9	6,9	6	8,1	10,4	4,4	1,2
4. Haarverzorging	4,6	2,4	5,4	2,9	2,9	4,4	1,5
5. Schrijven en overige scheppende kunst	4,6	4,7	3,5	3,7	3,7	4	3
6. Schoonheidsverzorging, pedicures en manicures e.d.	3,4	1,6	2,8	1,7	1,6	3,3	1,4
7. Organisatieadviesbureaus	3,1	2,7	2	1,8	1,9	2,8	4,8
8. Auto- en motorrij scholen	2,4	1,1	3,1	1,3	1,1	2,3	0,8
9. Fastfoodrestaurants, cafetaria's, ijssalons, eetkramen e.d.	2,2	2,1	2,2	2,4	2	2,1	1,1
10. Communicatie- en grafisch ontwerp	2,2	2,3	1,4	1,7	1,5	2,1	1,8
11. Restaurants	2,1	1,7	2,3	2,9	1,5	2	1,2
12. Fotografie	2,2	1,8	1,6	1,9	1,8	2	1,3
13. Reclamebureaus	2	2	1,5	1,5	1,5	1,9	1,6
14. Dienstverlening voor uitvoerende kunst	2	2,5	1,7	2,2	2,3	1,9	1,2
15. Eventcatering	1,9	2,5	2,2	2,7	2,1	1,8	1,1
16. Overige specialistische zakelijke dienstverlening	1,7	2,2	2	2,3	2,3	1,8	1,6
17. Overige paramedische praktijken en alternatieve genezers	1,8	0,7	1,2	0,9	0,8	1,7	1,8
18. Particuliere beveiliging	1,5	1,7	2,2	1,8	2,4	1,6	0,9
19. Overig sport- en recreatieonderwijs	1,7	1,1	1,3	1,4	1,2	1,6	1,1
20. Cafés	1,5	1,2	2,2	2,9	2,2	1,5	0,6
21. Elektrotechnische bouwinstallatie	1,1	1,3	1,2	0,9	0,6	1,3	0,9
22. Productie van films (geen televisiefilms)	1,4	1,6	1,1	1,1	1,2	1,3	0,8
23. Overige gespecialiseerde werkzaamheden in de bouw (rest)	0,9	1,1	1,2	0,9	0,9	1,2	1,1
24. Studiebegeleiding, vorming en onderwijs (rest)	1,3	1,2	0,9	1,1	1,2	1,2	1,4
25. Thuiszorg	1	1,1	0,9	0,8	0,6	1,1	2,3
26. Overige dienstverlening (rest)	1	1	1,4	1,2	1,1	1,1	0,8
N=	9.915	4.708	5.883	3.393	1.989	11.733	57.320

Rechtsvorm van het bedrijf

Bij bijna 90% van de bedrijven van de ontvangers van Tozo gaat het om een eenmanszaak. Daarnaast zijn de VOF en de BV de meest voorkomende rechtsvormen. De eenmanszaak is sterk oververtegenwoordigd in vergelijking met de verdeling in het Bedrijvenregister; we zien juist een ondervertegenwoordiging van de BV als rechtsvorm.

Tabel 3.10 Ontvangers van Tozo naar rechtsvorm van het bedrijf (%)

	Tozo						
	1	2	3	4	5	Totaal Tozo	Totaal BR
	%	%	%	%	%	%	%
Eenmanszaak	88	89	88	88	91	88	71
Vennootschap onder firma	9	8	9	9	8	9	7
Besloten Vennootschap (BV)	2	3	3	2	1	3	19
Overig	1	0	0	1	0	0	3
Totaal	100	100	100	100	100	100	100
N=	9.915	4.708	5.883	3.393	1.989	11.733	57.320

Grootteklasse van het bedrijf

Veruit de meeste aanvragers van Tozo zijn 'éénpitters'. Het aandeel ligt met 84% duidelijk hoger in vergelijking met alle

zelfstandigen in het bedrijvenregister; driekwart van alle geregistreerde Rotterdamse zelfstandigen in het Bedrijvenregister werkt als enige in het bedrijf.

Tabel 3.11 Ontvangers van Tozo naar aantal personen werkzaam in het bedrijf (%)

	Tozo						
Aantal werkzame personen	1	2	3	4	5	Totaal Tozo	Totaal BR
	%	%	%	%	%	%	%
1	84	86	83	83	87	84	75
2	9	8	9	9	7	9	9
3	3	3	3	3	3	3	4
4	1	1	1	2	1	1	2
5	1	1	1	1	1	1	1
Meer dan 5	3	2	3	3	2	3	10
Totaal	100	100	100	100	100	100	100
N=	9.915	4.708	5.883	3.393	1.989	11.733	57.320

Duur van het bedrijf

Ruim een derde van de bedrijven van de Tozo-ontvangers is niet meer dan drie jaar oud. Het aandeel relatief 'jonge'

bedrijven ligt onder de ontvangers van Tozo wat hoger dan gemiddeld. Onder alle zelfstandigen in het Bedrijvenregister vinden we vooral vaker de relatief oudere bedrijven van 15 jaar of ouder.

Tabel 3.12 Ontvangers van Tozo naar duur van het bedrijf (%)

	Tozo						
	1	2	3	4	5	Totaal Tozo	Totaal BR
	%	%	%	%	%	%	%
1 jaar	6	8	8	7	7	7	7
2 jaar	17	20	20	20	22	18	17
3 jaar	14	15	14	14	14	14	13
4 jaar	10	11	10	10	11	10	9
5-9 jaar	26	25	24	24	25	26	24
10-14 jaar	13	10	10	10	10	12	13
>=15 jaar	15	12	14	14	12	14	18
Total	100	100	100	100	100	100	100
N=	9.915	4.708	5.883	3.393	1.989	11.733	57.320

3.3 Samenvatting: profiel van de Tozo-ontvangers

Op grond van de voorgaande analyse kunnen we een profiel schetsen van de ondernemers die het afgelopen anderhalf jaar gebruik maakten van de Tozo-regeling. Duidelijk is dat de financiële situatie van de ondernemer, hier vastgesteld op basis van het besteedbaar huishoudensinkomen en het vermogen (exclusief de waarde van de eigen woning) het profiel van de Tozo-ontvanger het sterkst bepaalt: vergeleken met de inkomenssituatie van alle Rotterdamse zelfstandigen heeft de Tozo-ontvanger een substantieel lager gemiddeld inkomen en vermogen in het jaar voorafgaand aan de coronacrisis. Een regressieanalyse wijst ook uit dat het besteedbare huishoudensinkomen veruit de krachtigste voorspeller is voor het gebruik van de Tozo-regeling onder Rotterdamse zelfstandigen. De sociaaldemografische kenmerken van de Tozo-ontvanger worden voor een belangrijk deel bepaald door de concentratie van financieel kwetsbaren in deze groep: er is sprake van een oververtegenwoordiging van alleenstaanden en eenoudergezinnen, het opleidingsniveau is relatief laag, we zien relatief veel ondernemers met een migratieachtergrond en we zien relatief veel ondernemers die in de gebieden en buurten waar veel huishoudens met een laag inkomen wonen. Wat dit betreft zien we een bevestiging van het profiel van de kwetsbare ondernemer zoals deze naar voren kwam in het literatuuronderzoek. Overigens is het aandeel alleenstaanden met de invoering van de partnerinkomenstoets in Tozo 2 nog eens toegenomen, en daarmee ook het aandeel financieel kwetsbaren: bedroeg het aandeel lage inkomens onder de ontvangers van Tozo 1 nog rond een kwart, vanaf Tozo twee steeg dit tot rond een derde.

De kenmerken van de bedrijven van de Tozo-ontvangers worden uiteraard sterk bepaald door de sectoren die het sterkst getroffen werden door de lockdown: cultuur en recreatie, de bouw, zakelijke dienstverlening, haar- en schoonheidsverzorging,

horeca en vervoer. Vooral ondernemers in de haar- en schoonheidsverzorging, podiumkunsten, taxivervoer, horeca en in het rijonderwijs vinden we bij de ontvangers van Tozo meer terug dan op grond van de verdeling in het Bedrijvenregister mag worden verwacht. Het profiel van de bedrijven wordt voorts bepaald door het relatief grote aandeel eenmanszaken en 'jonge' bedrijven.

3.4 Hoe kwetsbaar zijn de Rotterdamse zelfstandigen?

Aan de hand van de bestandsanalyse in de voorgaande paragrafen een indeling gemaakt in vijf groepen Rotterdamse zelfstandigen naar mate van kwetsbaarheid. Deze informatie is belangrijk om in te kunnen schatten hoeveel en welke ondernemers risico lopen nu de steunmaatregelen in het kader van de coronapandemie per 1 oktober 2021 wegvallen; op het moment van rapportage was het nog onduidelijk of er uitzonderingen worden gemaakt voor beroepsgroepen die nog steeds te maken hebben met beperkende overheidsmaatregelen. Met behulp van een clusteranalyse is een indeling gemaakt in vijf groepen van ondernemers naar mate van kwetsbaarheid. De score wordt bepaald door de invloed die de verschillende kenmerken hebben op de vraag of een zelfstandige tot de groep ondernemers behoort die Tozo ontvangen of niet. In de bestandsanalyse kwam al naar voren dat het inkomen van de ondernemer de belangrijkste factor is. In de onderstaande tabel wordt aan de hand van een correlatiematrix de kracht van de verschillende kenmerken weergegeven. Daarin wordt duidelijk dat inkomen en (daarmee samenhangend) woningbezit het sterkst de kwetsbaarheid bepalen. Ook leeftijd speelt een relatief sterke rol; een minteken achter de score betekent dat het verband negatief is. Bij leeftijd betekent dit, dat hoe jonger de ondernemer is, hoe groter de kans dat deze behoort tot de groep Tozo-ontvangers. Sekse heeft geen invloed op het al dan niet behoren tot de groep Tozo-ontvangers.

Tabel 3.13 Correlatie tussen enkele kenmerken en het ontvangen van Tozo

	Pearson's R	Richting samenhang
Primair inkomen	.183	-
Woningbezit	.163	
Leeftijd	.111	-
Migratieachtergrond	.096	
Winst uit onderneming	.093	-
Hoogst behaalde opleiding	.085	-
Gezinssamenstelling	.059	-
Woonbuurt	.029	-
Type zelfstandige	.021	-
Woongebied	.010	
Sekse *)	.009	

*) Alle kenmerken hebben een significante invloed op de kwetsbaarheid, behalve sekse.

Om in te kunnen schatten hoeveel Rotterdams ondernemers kwetsbaar kunnen worden genoemd, is een decision tree analyse (beslisboomanalyse) verricht waarin bovenstaande kenmerken werden meegenomen. Op basis van deze analyse krijgen alle zelfstandigen in het bestand een probability score (kansscore) die aangeeft hoe groot de kans is dat de zelfstandige, op basis van de in het model meegenomen kenmerken, tot de groep zelfstandigen met een Tozo-uitkering kan behoren.

Uitgangspunt is dat, hoe hoger deze score is, hoe kwetsbaarder de zelfstandige⁴². In de onderstaande tabel is deze indeling te zien. Op basis van de analyse is 4% van alle Rotterdamse ondernemers zeer kwetsbaar, en nog eens 13% kwetsbaar. Het gaat dan om ruim 7.000 zelfstandigen die (zeer) kwetsbaar zijn. Bij deze groep gaan we ervan uit dat zij het moeilijk zal krijgen om bij het wegvallen van de ondersteuning het hoofd boven water te houden.

Tabel 3.14 Ondernemers in Rotterdam naar mate van kwetsbaarheid in vijf clusters

	1	2	3	4	5	
	Niet kwetsbaar	Nauwelijks kwetsbaar	Enigszins kwetsbaar	Kwetsbaar	Zeer kwetsbaar	Alle zelfstandigen
Aantal zelfstandigen in cluster	9.723	15.697	10.460	5.582	1.569	43.031
Procent alle zelfstandigen	23%	36%	24%	13%	4%	100%

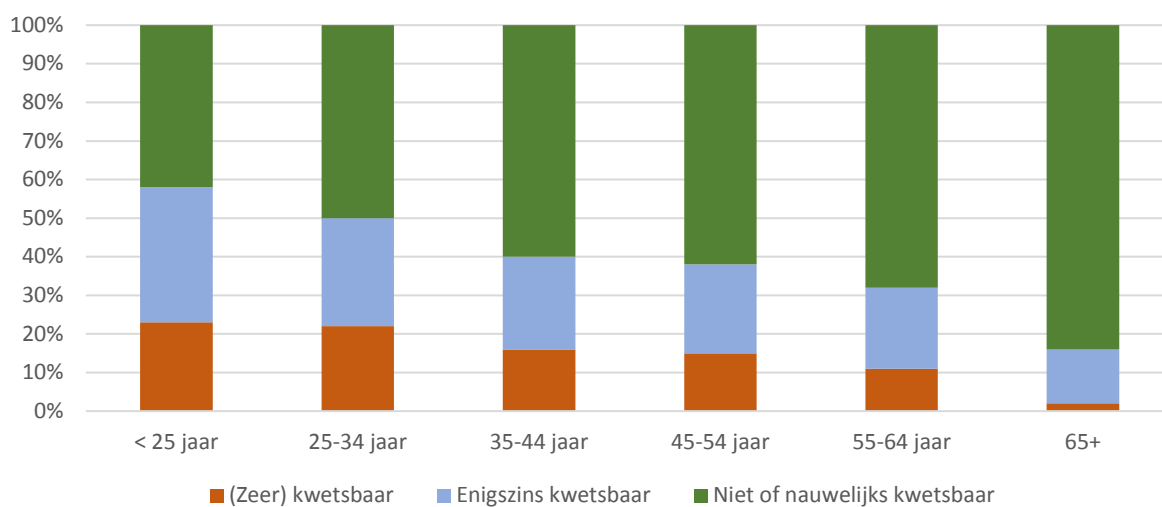
Door in te zoomen op de kenmerken van de groep (zeer) kwetsbare ondernemers in deze analyse, kunnen we een profiel schetsen van deze groep. Kijken we allereerst naar leeftijd, dan stellen we vast

dat ondernemers tot 35 jaar vaker kwetsbaar zijn dan ondernemers in de leeftijdsklassen daarboven.

⁴² Voor de analyse is een bestand van Rotterdamse zelfstandigen met een uitkering op basis van de Tozo 1, 2 en/of 3-regeling (peildatum 4 april 2021, aantal 17.463) gekoppeld aan microdata van CBS met daarin de meest recente inkomens- en vermogensgegevens van alle Rotterdamse zelfstandigen (peildatum 1 januari 2019, aantal is 43.031). Door de verschillende peildata werden bij

de koppeling niet alle zelfstandigen met een Tozo-uitkering in de CBS-gegevens teruggevonden. De analyse is verricht op basis van alle Rotterdamse zelfstandigen in de CBS-gegevens, waarvan er 12.101 een Tozo-uitkering ontvingen. Deze gegevens kunnen worden geactualiseerd als ook gegevens van Tozo 4 en 5 aan microdata zijn gekoppeld.

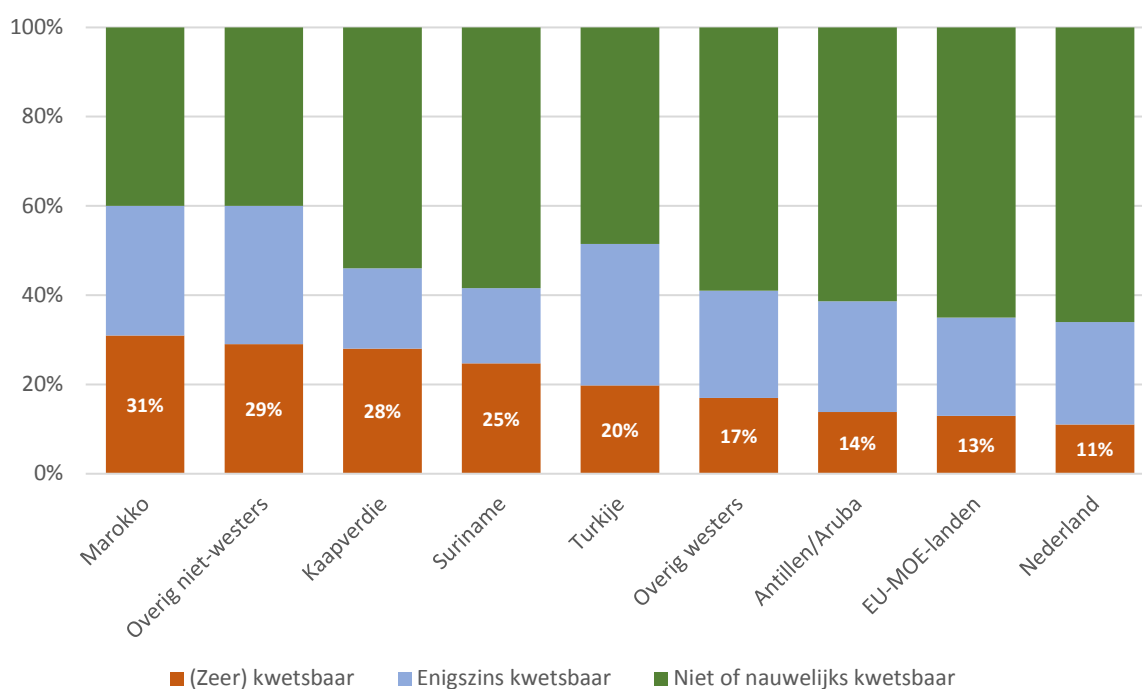
Figuur 3.1 Kwetsbaarheid Rotterdamse ondernemers naar leeftijd

Ondernemers met een migratieachtergrond zijn vaker kwetsbaar dan ondernemers van Nederlandse origine. Met name bij ondernemers met een Marokkaanse,

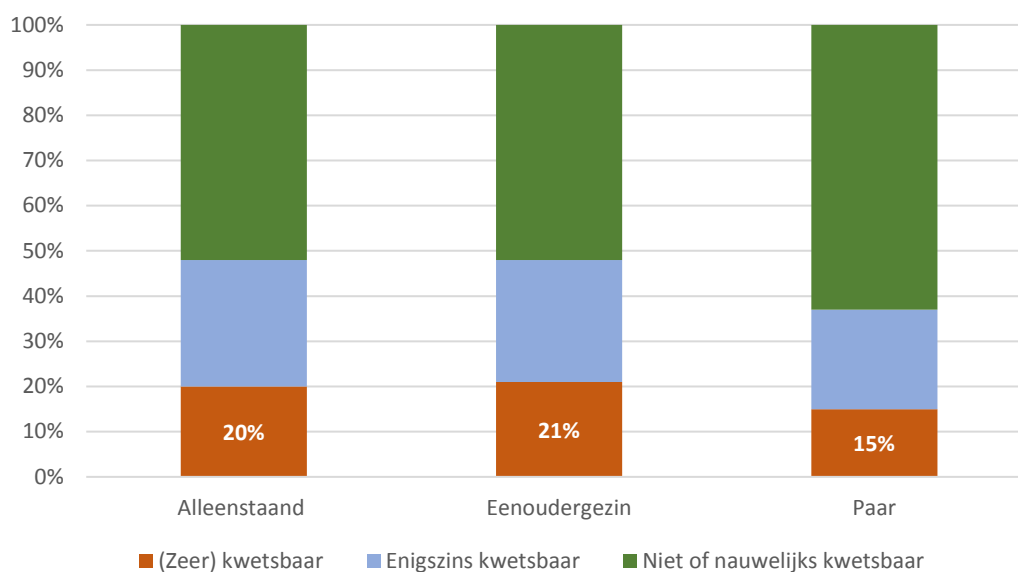
Kaapverdise, Surinaamse en overig niet-westerse achtergrond is het aandeel (zeer) kwetsbare ondernemers relatief groot.

Figuur 3.2 Kwetsbaarheid Rotterdamse ondernemers naar migratieachtergrond

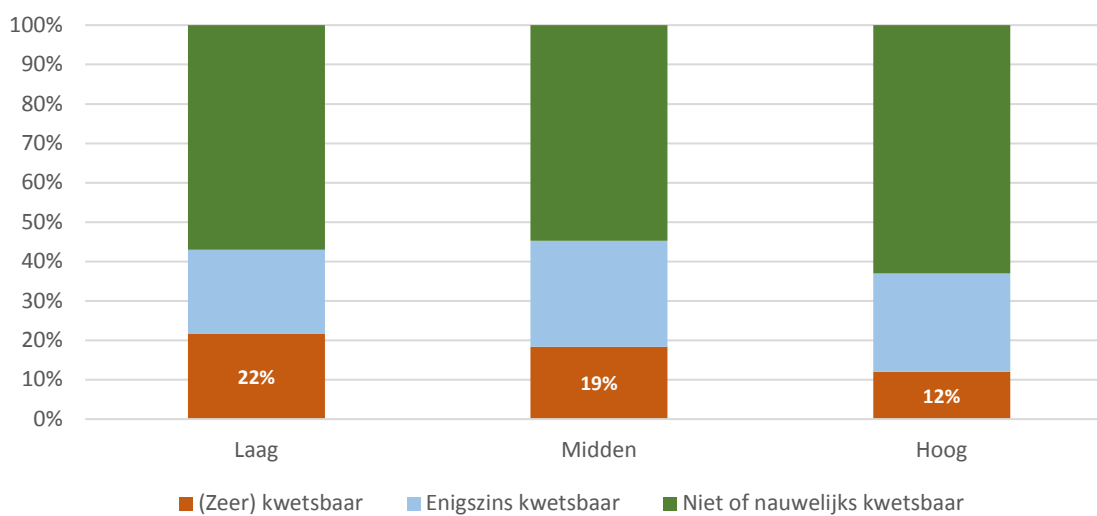
Onder alleenstaanden vinden we vaker kwetsbare ondernemers dan onder paren.

Figuur 3.3 Kwetsbaarheid Rotterdamse ondernemers naar gezinssamenstelling

Laagopgeleide ondernemers zijn vaker kwetsbaar dan hoger opgeleide ondernemers⁴³

Figuur 3.4 Kwetsbaarheid Rotterdamse ondernemers naar opleidingsniveau

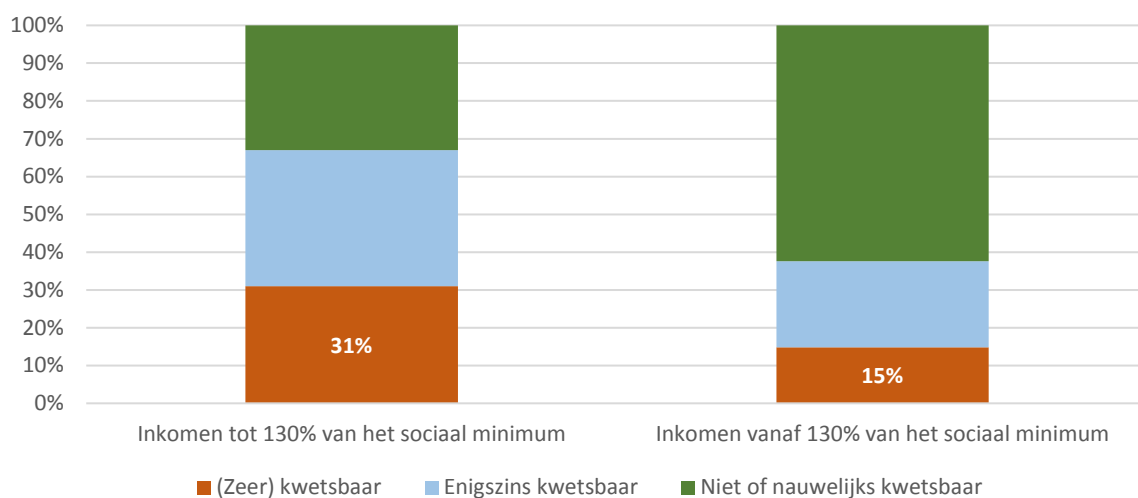

Ondernemers met een laag inkomen (tot 130% van het sociaal minimum) zijn vaker kwetsbaar dan ondernemers met een hoger inkomen.

⁴³ Een lage opleiding is een opleiding tot en met MBO 3-niveau, een middenopleiding is MBO 4 en HAVO/VWO-bovenbouw. Hoog opgeleiden hebben een diploma op HBO- of WO-niveau.

Figuur 3.5

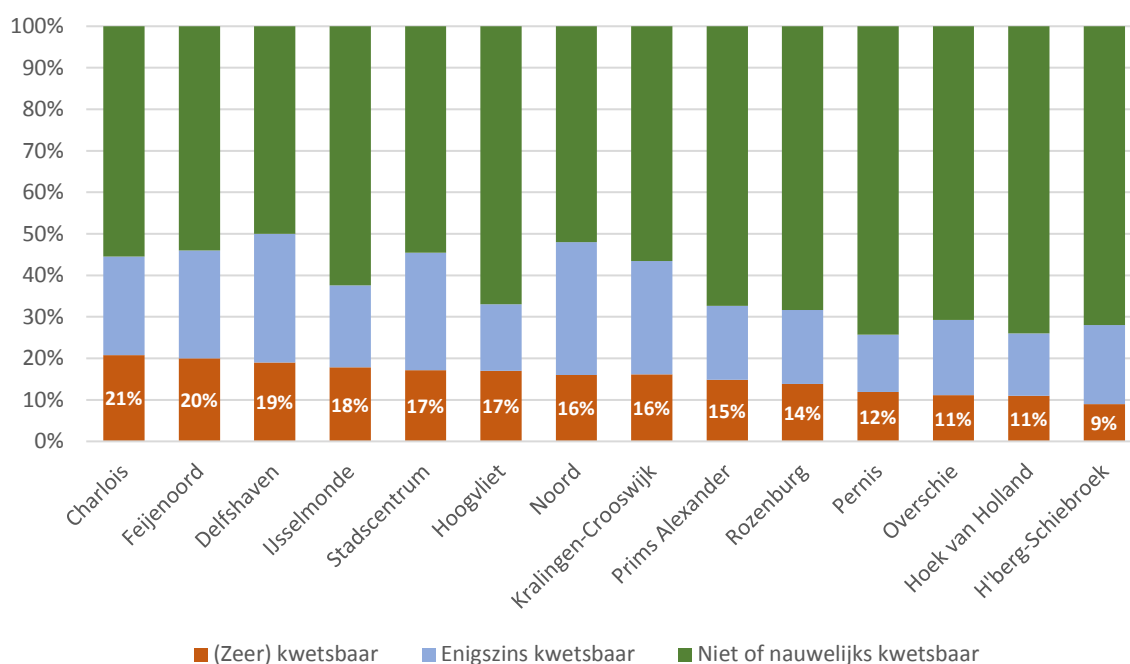
Kwetsbaarheid Rotterdamse ondernemers naar inkomenshoogte

De meeste kwetsbare ondernemers wonen in Charlois, Feijenoord en Delfshaven.

Figuur 3.6

Kwetsbaarheid Rotterdamse ondernemers naar gebied

Veruit de meeste kwetsbare ondernemers vinden we in het Nieuwe Westen. Dat komt ook doordat in het Nieuwe Westen de meeste zelfstandigen zijn gevestigd. Kijken we naar het percentage kwetsbare ondernemers per buurt, dan zien we in Wielewaal en Oud-Crooswijk relatief gezien de meeste kwetsbare

ondernemers. In de onderstaande tabel staat in de linker drie kolommen de top 10 van de buurten met de meeste (zeer) kwetsbare ondernemers. In de rechter drie kolommen staat de top 10 van buurten met het hoogste percentage kwetsbare ondernemers.

Tabel 3.15

Kwetsbare ondernemers per buurt

Top 10 : de meeste kwetsbare ondernemers per buurt			Top 10: het hoogste percentage kwetsbare ondernemers per buurt		
	Aantal	% (zeer) kwetsbare zelfstandigen per buurt		% (zeer) kwetsbare zelfstandigen per buurt	Aantal ondernemers in de buurt
Nieuwe Westen	341	19%	Wielewaal	31%	29
Groot IJsselmonde	251	18%	Oud Crooswijk	29%	404
Oud Charlois	248	24%	Feijenoord	26%	352
Oude Noorden	247	20%	Hillesluis	25%	779
Ommoord	212	15%	Zuidplein	24%	104
Middelland	210	16%	Oud Charlois	24%	1.039
Hillesluis	196	25%	Oude Westen	23%	687
Tarwewijk	187	21%	Pendrecht	23%	628
Bloemhof	182	23%	Bloemhof	23%	786
Stadsdriehoek	169	13%	Bospolder	23%	492

De meeste kwetsbare zelfstandigen vinden we in de dienstverlenende sector, en dan met name in de horeca, in het taxivervoer en de haar- en schoonheidsverzorging. Ook de culturele sector is goed vertegenwoordigd, en dan met name door beoefenaars van podiumkunst en schrijven en overige

scheppende kunst. Deze laatste groepen staan vooral hoog in de top tien omdat zij, na de bouw en de organisatieadviesbureaus, de twee grootste beroepsgroepen onder zelfstandigen in Rotterdam vormen.

Tabel 3.16 'Top 11' van kwetsbare ondernemers per beroepsgroep

	Aantal	Percentage kwetsbare ondernemers per beroepsgroep
1. Vervoer per taxi	812	91%
2. Haarverzorging	746	93%
3. Beoefening van podiumkunst	671	51%
4. Schoonheidsverzorging, pedicures en manicures	669	91%
5. Schrijven en overige scheppende kunst	449	32%
6. Cafetaria's, lunchrooms, snackbars, eetkramen e.d.	415	54%
7. Restaurants	333	53%
8. Auto- en motorrijscholen	326	69%
9. Overige dienstverlening	289	95%
10. Goederenvervoer over de weg (geen verhuizingen)	261	93%
11. Cafés	196	56%

De inkomens- en vermogenspositie van de (zeer) kwetsbare ondernemers is aanmerkelijk slechter dan bij de andere ondernemers. Gemiddeld inkomen, winst en vermogen van de kwetsbare ondernemers is

duidelijk lager dan bij de ondernemers in de andere twee categorieën.

Tabel 3.17 Gemiddeld primair inkomen, winst uit onderneming en bedrag vermogen naar kwetsbaarheid

	(Zeer) kwetsbaar	Enigszins kwetsbaar	Niet of nauwelijks kwetsbaar
Gemiddeld primair inkomen (bruto-inkomen uit loon en/of onderneming)	€ 25.363	€ 31.373	€ 48.641
Gemiddelde winst uit onderneming	€ 19.324	€ 20.885	€ 37.113
Gemiddeld bedrag vermogen exclusief eigen woning	€ 12.198	€ 26.463	€ 58.829

Conclusies: beantwoording van de deelvragen

1. Welke factoren bepalen de (mate van) financiële kwetsbaarheid van ondernemers?

Uit de bestandsanalyse werd duidelijk dat de financiële situatie van de ondernemer, hier vastgesteld op basis van het besteedbaar huishoudensinkomen en het vermogen (exclusief de waarde van de eigen woning) de financiële kwetsbaarheid het sterkst bepaalt: vergeleken met de inkomenssituatie van alle Rotterdamse zelfstandigen had de Tozo-ontvanger in het jaar voorafgaand aan de coronacrisis een substantieel lager gemiddeld inkomen en vermogen. Het primaire inkomen (het bruto inkomen uit loon en/of onderneming) is de krachtigste voorspeller is voor het gebruik van de Tozo-regeling onder Rotterdamse zelfstandigen. De sociaaldemografische kenmerken van de Tozo-ontvangers worden voor een belangrijk deel bepaald door de concentratie van financieel kwetsbaren in deze groep: er is sprake van een oververtegenwoordiging van alleenstaanden en eenoudergezinnen, het opleidingsniveau is relatief laag, we zien relatief veel ondernemers met een migratieachtergrond en we zien relatief veel ondernemers die in de gebieden en buurten waar veel huishoudens met een laag inkomen wonen. Uiteraard wordt de financiële kwetsbaarheid daarnaast bepaald door de mate waarin een bedrijf werd getroffen door de respectievelijke lockdowns. Ondernemers werkzaam in cultuur en recreatie, bouw, zakelijke dienstverlening, haar- en schoonheidsverzorging, horeca en vervoer tonen zich kwetsbaar. Vooral ondernemers in de haar- en schoonheidsverzorging, podiumkunst, taxivervoer, horeca en in het rijonderwijs vinden we bij de ontvangers van Tozo meer terug dan op grond van de verdeling in het Bedrijvenregister mag

worden verwacht. Het profiel van de bedrijven wordt voorts bepaald door het relatief grote aandeel eenmanszaken en 'jonge' bedrijven.

2. Hoe groot is naar schatting de groep kwetsbare ondernemers binnen de totale populatie en binnen de groep ondernemers die Tozo-ondersteuning krijgt?

In feite mogen we alle ondernemers die gebruik maken of maakten van Tozo scharen onder de financieel kwetsbare ondernemers: zij deden immers een beroep op de regeling omdat zij naar eigen inzicht met eigen middelen niet in hun levensonderhoud konden voorzien. Uitgaande van een totaal aantal van ruim 43.000 zelfstandigen in Rotterdam en een gebruik van Tozo door ruim 15.000 Rotterdamse ondernemers, heeft rond 35% van alle Rotterdamse zelfstandigen gebruik gemaakt van minimaal één Tozo-regeling. Met het beëindigen van Tozo per 1 oktober 2021 is de vraag hoeveel ondernemers het (weer) op eigen kracht kunnen redden, en hoeveel ondernemers hun bedrijf zullen moeten beëindigen en eventueel ondersteuning nodig hebben. Op basis van de factoren die kwetsbaarheid bepalen, zoals die in de bestandsanalyse naar voren kwamen, is een inschatting gemaakt van het aantal (zeer) kwetsbare ondernemers in Rotterdam. We schatten in dat 4% van alle Rotterdamse ondernemers (rond de 1.600) als zeer kwetsbaar moeten worden beschouwd. Nog een 13% kan als 'kwetsbaar' worden aangemerkt (rond de 5.600). De inschatting is dus dat ruim 7.000 Rotterdamse ondernemers het moeilijk zullen krijgen om hun onderneming na het beëindigen van de ondersteuningsmaatregelen, financieel overeind te houden.

3. *Zijn categorieën of 'typen' kwetsbare ondernemers te onderscheiden op basis van de verdeling van risicofactoren over de populatie?*

Een analyse van de groep ondernemers die volgens ons model als (zeer) kwetsbaar moet worden beschouwd, levert de volgende risicofactoren op:

- Ondernemers met een relatief laag inkomen en een beperkt vermogen zijn vaker kwetsbaar;
 - Ondernemers tot 35 jaar zijn vaker kwetsbaar dan ondernemers boven die leeftijd;
 - Zelfstandigen met een migratieachtergrond zijn vaker kwetsbaar. Vooral onder Surinaamse, Kaapverdische, Marokkaanse en overig niet-westerse ondernemers zien we
- meer kwetsbare ondernemers dan gemiddeld;
 - Alleenstaande ondernemers zijn vaker kwetsbaar dan ondernemers met een partner;
 - Laagopgeleide ondernemers zijn kwetsbaarder dan hoger opgeleide ondernemers;
 - De meeste kwetsbare ondernemers wonen in Charlois, Feijenoord en Delfshaven;
 - De meeste kwetsbare zelfstandigen vinden we in de dienstverlenende sector, en dan met name in de horeca, in het taxivervoer en de haar- en schoonheidsverzorging.

'Daar zit geen toekomst in' - de taxichauffeur

Salah (48 jaar, geen onderwijsdiploma's) is taxichauffeur sinds 2009. Hij werkte tot 2017 bij de Rotterdamse Taxicentrale (RTC), maar moest daar vertrekken vanwege verloren aanbestedingen. Sindsdien is hij zelfstandig taxichauffeur. Hij is gehuwd en heeft twee thuiswonende kinderen. Zijn vrouw werkt niet.

Het taxivak is niet meer wat het geweest is, vertelt Salah. Al vóór de coronacrisis komt er steeds meer concurrentie van Uberchauffeurs. Daardoor had hij al te maken met dalende inkomsten. Toch haalde hij er nog een netto-inkomen van € 2.000 – 2.500 per maand uit en kon daar redelijk van rondkomen met zijn gezin.

Met de invoering van de lockdownmaatregelen half maart 2020, zijn zijn inkomsten echter tot nagenoeg nul gereduceerd. Aan het begin van de crisis heeft Salah nog wel geprobeerd om taxiritten te rijden, maar in 12 uur tijd heeft hij één klant gehad. Hij heeft vervolgens Tozo-1 aangevraagd en een voorschot gekregen. Dit heeft wel enige tijd in beslag genomen, waardoor hij zich genoodzaakt zag om kleine bedragen te lenen bij familie en vrienden, bijvoorbeeld om boodschappen te doen. Inmiddels heeft hij 16 maanden een Tozo-uitkering. Andere regelingen heeft hij niet aangevraagd. Voor TONK kwam hij niet in aanmerking.

Het wegvallen van bijna alle inkomsten heeft verschillende redenen vertelt Salah:

- Het wegvallen van zakelijke taxiritten, bijna van het ene op het andere moment verdwenen nagenoeg alle zakelijke klanten. Thuiswerken en digitale meetings werden de norm, treinverkeer beperkt zich tot noodzakelijke reizen. Gevolg is zeer weinig klanten op NS-stations, de hotelbezetting is zeer laag. Vanzelfsprekend zijn er ook geen ritten meer naar congressen en vergaderingen.
- Hetzelfde geldt voor toerisme, ook toeristen verdwenen met het invoeren van de lockdownmaatregelen zo goed als in zijn geheel uit het straatbeeld.
- Sluiting van de horeca, taxiritten naar en vanaf restaurants en cafés vormden een belangrijke inkomstenbron die in zijn geheel wegviel.
- Sluiting van de kunst- en cultuursector: geen optredens, geen festivals, bioscopen zijn eveneens gesloten.
- Met het afschalen van de reguliere zorg in ziekenhuizen en consulten op afstand verdwenen ook veel van de ritten naar en van de ziekenhuizen.
- Angst om in een taxi corona op te lopen. Hij heeft het idee dat veel mensen taxi's gingen mijden uit angst voor corona.

Ondanks versoepelingen gaandeweg de crisis, lukt het Salah niet om weer voldoende eigen inkomsten te genereren. Hij heeft het nog wel een paar keer geprobeerd, maar het lukte niet. Een voorbeeld zijn de coronamaatregelen in de horeca in de zomer van 2021. Een sluitingstijd van 0.00 uur leidt tot weinig vraag naar taxi's, omdat het openbaar vervoer dan nog rijdt. Ook zakelijke ritten zitten nog steeds in het slop en dat geldt ook voor het toerisme.

Financieel gaat het steeds slechter. Qua inkomen is er sprake van een achteruitgang van minimaal € 500 netto per maand ten opzichte van de periode voor corona. Salah heeft verder op veel terreinen betalingsachterstanden opgelopen. Het gaat dan om aanslagen van de gemeentelijke belastingen, de Belastingdienst, de zorgverzekering, de eigen bijdrage voor medische behandeling, de energierekening en de huur. Hij bestempelt deze als heel problematisch.

In de enquête heeft hij aangegeven behoefte te hebben aan zowel ondersteuning op financieel gebied, ondersteuning bij bedrijfsvoering als ook ondersteuning bij het zoeken naar een baan in loondienst. In het gesprek zegt Salah eigenlijk niet meer te geloven in een leven als taxichauffeur. Er is nog steeds structureel minder vraag naar taxiriten en hij ziet dat zich in 2021 niet meer herstellen. Zijn huidige taxi is aan vervanging toe. Door de coronacrisis en de inkomensachteruitgang is daar geen geld voor. Hij hoopt nu een baan in loondienst te vinden.

Salah is het thuiszitten meer dan beu en zou het liefst aan de slag gaan als beveiligers, pakketbezorger of buschauffeur. De beveiligingssector staat echter ook onder druk, door het thuiswerken en bovendien vergt een dergelijke functie een opleidingstraject. Buschauffeur lijkt op korte termijn ook geen oplossing, want hij beschikt niet over een groot rijbewijs. Pakketbezorger lijkt dan nog de meest reële optie.

Salah zegt inmiddels gebeld te zijn door de gemeente voor ondersteuning bij het zoeken naar een baan. Na een kort telefonisch gesprek stuurde de gemeenteambtenaar via e-mail internetvacatures aan hem op. Hij weet echter niet goed wat hij daarmee aan moet. Hij heeft geen onderwijsdiploma's en kan niet goed met internet overweg. Hij weet niet zo goed hoe het nu verder moet.

4 Resultaten enquête

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk presenteren we de resultaten van een internetenquête die gedurende de eerste helft van juni 2021 is uitgezet onder Rotterdamse zelfstandigen. Rotterdam kent 43.000 zelfstandigen, daarvan hebben er 15.000 gebruik gemaakt van de Tozo-regeling. Hieruit is een steekproef getrokken van 6.000. De enquête is ingevuld door 1.087 zelfstandigen, waarmee de respons uitkomt op 18 procent. Dit responspercentage typeren we als laag, maar normaal voor dit type onderzoek. In de responsgroep zijn jongeren tot 35 ondervertegenwoordigd. Omdat jonge ondernemers in het algemeen kwetsbaarder zijn dan oudere ondernemers, zijn de enquêteresultaten gewogen voor leeftijd. Dit om de onderzoeksresultaten representatief te maken voor de groep tot 35 jaar.

Doelstelling van de enquête en de interviews is het beantwoorden van de volgende onderzoeksvragen:

- Wat is het toekomstperspectief van de ondernemers: hoe zien zij de mogelijkheden tot continuering van hun bedrijf? Hoe beoordelen zij hun toekomstige inkomens- en vermogenspositie? Overwegen zij het bedrijf af te bouwen of een doorstart te maken? Denken zij aan het opzetten van een ander bedrijf of zetten ze in op een baan in loondienst?
- Welke ondersteuningsbehoeften hebben zelfstandigen, zowel voor wat betreft hun inkomen

en schulden als wat betreft hun arbeidsmarktpositie?

De ondersteuningsbehoefte is gericht op de rol die de gemeente Rotterdam daarbij kan spelen. Het gaat dan om:

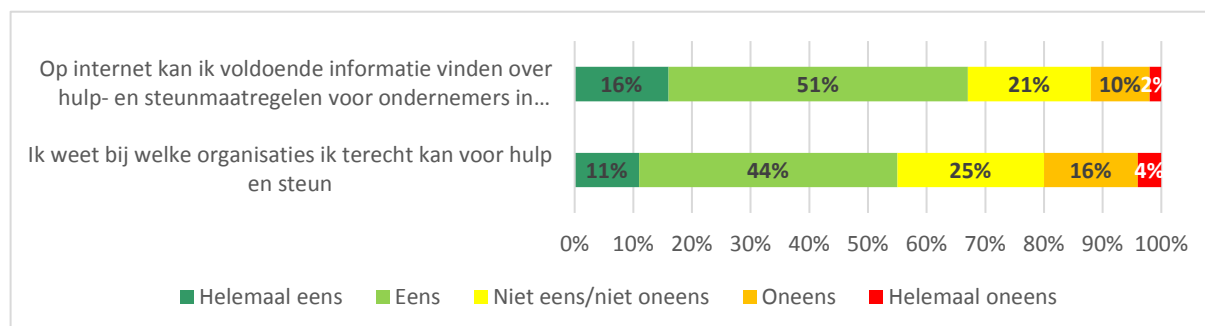
- Ondersteuning bij betalingsachterstanden en schulden.
- Ondersteuning bij de bedrijfsvoering.
- Ondersteuning bij het zoeken naar een baan in loondienst als de ondernemer geen toekomst meer ziet voor zijn of haar onderneming(en).

Daar waar dat relevant is, is een achtergrondanalyse uitgevoerd met een drietal persoonskenmerken, te weten leeftijd, opleidingsniveau en migratieachtergrond. Als dat significante verbanden opleverde, is dat vermeld.

4.2 Beschikbaarheid van informatie

In de enquête is allereerst gevraagd hoe de ondernemers aankijken tegen de beschikbaarheid van informatie voor zelfstandigen die zijn getroffen door de coronacrisis. In eerste instantie zijn twee stellingen voorgelegd, het resultaat is weergegeven in onderstaande figuur.

Figuur 4.1 Beschikbaarheid informatie

De eerste stelling wijst uit dat 12 procent van mening is dat de informatievoorziening via internet in meer of mindere mate onvoldoende is. Nog eens ruim een vijfde vindt de beschikbare informatie niet voldoende, maar ook niet onvoldoende. Twee derde is tevreden over de informatie die op internet beschikbaar is.

Uit een achtergrondanalyse blijkt het volgende:

- Statistisch is er een significant verband met migratieachtergrond. Van degenen zonder migratieachtergrond vindt bijna 70 procent dat de informatievoorziening voldoende is, onder degenen met een migratieachtergrond is dat 55 procent.

De tweede stelling uit bovenstaande figuur laat zien dat 20 procent aangeeft niet goed te weten bij welke organisaties men terecht kan voor hulp en

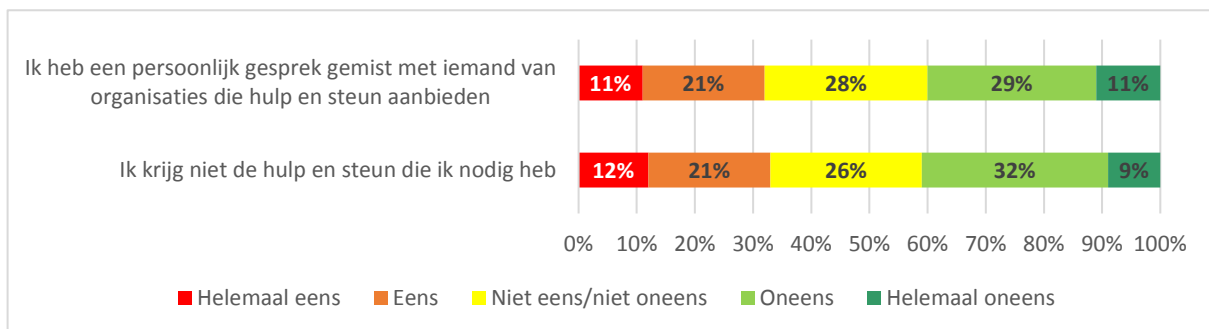
ondersteuning. Nog eens een kwart kiest voor een neutraal antwoord en twijfelt dus.

Uit een achtergrondanalyse blijkt het volgende:

- Er is een significante samenhang met leeftijd. Van de jongeren tot 35 jaar laat 23 procent weten niet goed te weten waar ze terecht kunnen voor hulp en ondersteuning, voor ondernemers van 55 jaar of ouder is dat met 12 procent de helft lager. Jongeren geven dus vaker aan niet goed te weten waar ze terecht kunnen voor hulp en ondersteuning.

Omdat veel dienstverlening in coronatijd digitaal wordt aangeboden, is gevraagd of men een persoonlijk gesprek heeft gemist bij organisaties die ondersteuning bieden. Voorts is nagegaan of men van mening is dat men de hulp en ondersteuning krijgt die men nodig acht.

Figuur 4.2 Behoefte aan een persoonlijk gesprek en hulp en ondersteuning

De figuur laat zien dat beide stellingen min of meer leiden tot hetzelfde resultaat. Een derde laat weten een persoonlijk gesprek te hebben gemist en niet de hulp en ondersteuning te hebben gekregen die men noodzakelijk acht. Nog eens ruim een kwart kiest voor een neutraal antwoord. Dat betekent dat 40 procent tevreden is over de hulp en ondersteuning die men heeft ontvangen.

Uit een achtergrondanalyse blijkt het volgende:

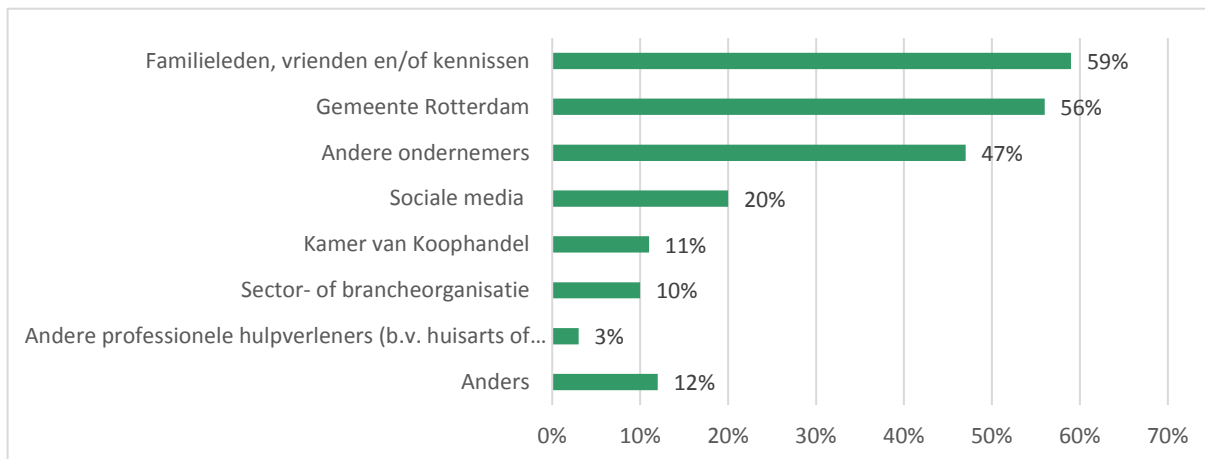
- Er is een significant verband met opleidingsniveau. Van de laagopgeleiden zegt ruim 33 procent een persoonlijk gesprek te hebben gemist, onder hoog opgeleiden is dat 28 procent. Ook voor de stelling dat men niet de hulp en ondersteuning heeft ontvangen die men nodig acht, blijkt samen te hangen met

opleidingsniveau. Opvallend genoeg scoren hoog- en laagopgeleiden ongeveer hetzelfde van hen vindt 30 procent dat zij niet de ondersteuning hebben ontvangen die zij nodig achten. Onder middelbaar opgeleiden ligt dat met bijna 40 procent significant hoger.

4.3 Sociale en professionele steun

Om een algemeen beeld te krijgen van wie ondernemers steun en advies krijgen, is gevraagd om welke personen en organisaties het gaat. De percentages in onderstaande figuur geven aan hoeveel procent van de respondenten een bepaalde ondersteuningsbron heeft genoemd.

Figuur 4.3 **Ondersteuningsbronnen**

Bovenstaande figuur laat zien dat het sociale netwerk de belangrijkste bron van steun en advies is., bijna 60 procent benoemd dit als zodanig. Een goede tweede is de gemeente Rotterdam, met 56 procent van de ondernemers. Een meerderheid van de zelfstandigen richt zich voor ondersteuning en advies dus (ook) op de gemeente.

Een derde ondersteuningsbron zijn andere ondernemers (47 procent), gevolgd door sociale media (20 procent). Verder zien we dat de Kamer van Koophandel en sector- en brancheorganisaties slechts door 1 op de 10 ondernemers worden genoemd als ondersteuningsbron, terwijl ook bij deze organisaties toch veel informatie (digitaal) beschikbaar is. Professionele hulpverleners, zoals een huisarts of het maatschappelijk werk, die wat meer zijn gericht op mentale problematiek worden door 3 procent genoemd als ondersteuningsbron. Tot slot blijkt uit de categorie 'anders' dat het dan vooral gaat om de accountant of boekhouder die men in dienst heeft, de media in het algemeen en de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO), die de Tegemoetkoming Vaste Lasten (TVL) verstrekt.

Tot slot is een achtergrondanalyse uitgevoerd. Dat heeft het volgende opgeleverd:

Leeftijd:

- Jongeren tot 35 jaar doen significant vaker een beroep doen op hun sociaal netwerk. Van de jongeren is dat ruim twee derde, bij 55-plussers is dat ruim 40 procent.
- Jongeren tot 35 jaar raadplegen het vaakst andere ondernemers. Dit geldt voor de helft van de jonge ondernemers, onder 55-plussers is dat krap een derde.

- Sector- en brancheorganisaties worden door jongeren tot 35 jaar minder vaak gebruikt dan door 35-plussers (7 procent van de jongeren, versus 12 procent 35-plussers), iets vergelijkbaars geldt voor de Kamer van Koophandel.
- De gemeente Rotterdam wordt door 35-55-jarigen het minst vaakst genoemd als ondersteunings- en adviesbron: 51 procent versus 60 procent voor degenen die jonger dan wel ouder zijn.
- Sociale media worden door ondernemers tot 55 jaar twee keer vaker gebruikt dan door 55-plussers.

Opleidingsniveau:

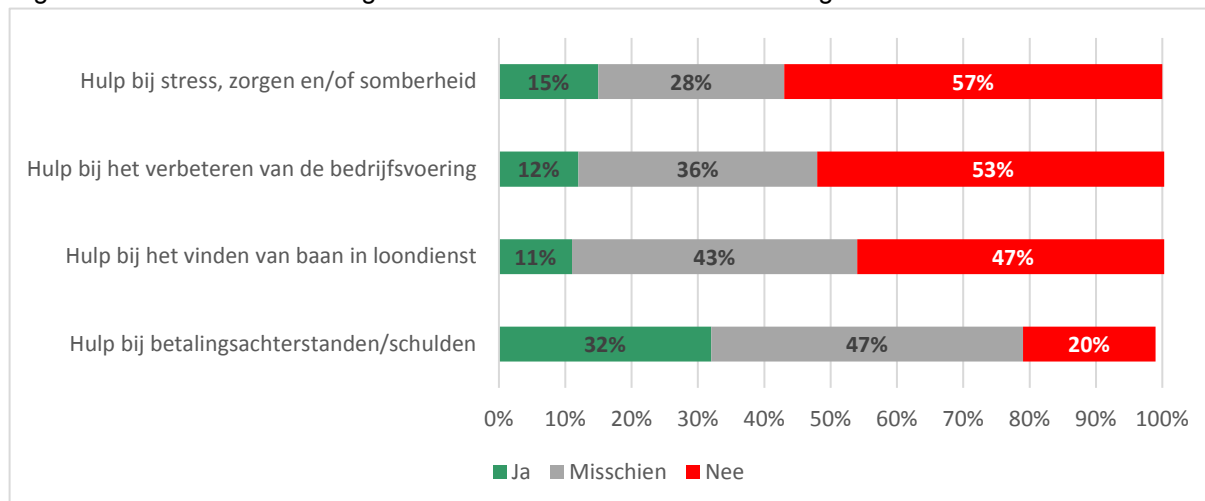
- Hier zien we vooral een verschil als het gaat om het raadplegen van andere ondernemers. Hoogopgeleiden doen dat tweemaal vaker dan laagopgeleiden.
- Sector- en brancheorganisaties worden het vaakst geraadpleegd door middelbaar opgeleiden, dat geldt ook voor de Kamer van Koophandel.
- Voor het raadplegen van de gemeente Rotterdam maakt het opleidingsniveau niets uit.

4.4 Perceptie geschiktheid gemeente Rotterdam als ondersteuner

Los van de vraag of men daadwerkelijk behoefte heeft aan ondersteuning, is gevraagd of men de gemeente

een geschikte partij vindt om ondersteuning te bieden. Het gaat dan om een viertal aandachtsgebieden, namelijk psychosociale hulp, hulp bij de bedrijfsvoering, hulp bij het vinden van een baan in loondienst als verder ondernemen geen optie meer is en hulp bij betalingsachterstanden en/of schulden.

Figuur 4.4 Geschiktheid gemeente Rotterdam om ondersteuning te bieden

De gemeente wordt het vaakst gezien als een geschikte partij om te helpen bij betalingsachterstanden en/of schulden. Bijna 80 procent zegt dan zeker of misschien een beroep te doen op de gemeente. Voor de drie andere gebieden wordt de geschiktheid van de gemeente een stuk lager ingeschat. Bijna 60 procent vindt de gemeente ongeschikt om ondersteuning te bieden op het mentale vlak. Ruim de helft zou niet bij de gemeente aankloppen om de bedrijfsvoering te verbeteren en bijna de helft zou dat niet doen als het gaat om het vinden van een baan in loondienst.

Bij deze uitkomsten merken we op dat het gaat om de zelf ingeschatte mate van zelfredzaamheid. De gemeente is niet de enige partij die ondersteuning kan bieden op de verschillende aandachtsgebieden. Voor financiële problematiek kunnen zelfstandigen bijvoorbeeld een beroep doen op banken of de Belastingdienst en eventueel een betalingsregeling overeenkomen. Voor het zoeken naar een baan in loondienst geldt dat sommige respondenten inschatten dat ze dat uitstekend op eigen kracht kunnen. Een relatief hoog percentage dat aangeeft dat de gemeente geen geschikte partij is, is dus niet per definitief negatief.

Een achtergrondanalyse op basis van leeftijd, opleidingsniveau en migratieachtergrond leverde het volgende op:

Leeftijd:

- Van de 35-54-jarigen vindt 52 procent de gemeente ongeschikt voor psychosociale hulpverlening, onder 55-plussers is dat 61 procent. Personen van 35-54 hebben op dit gebied dus meer vertrouwen in de gemeente dan 55-plussers.

Opleidingsniveau:

- Van de laagopgeleiden vindt ruim de helft de gemeente een geschikte partner voor psychosociale hulpverlening, onder hoogopgeleiden is dat 40 procent. Laagopgeleiden zijn op dit gebied dus meer geneigd om bij de gemeente aan te kloppen dan hoogopgeleiden.

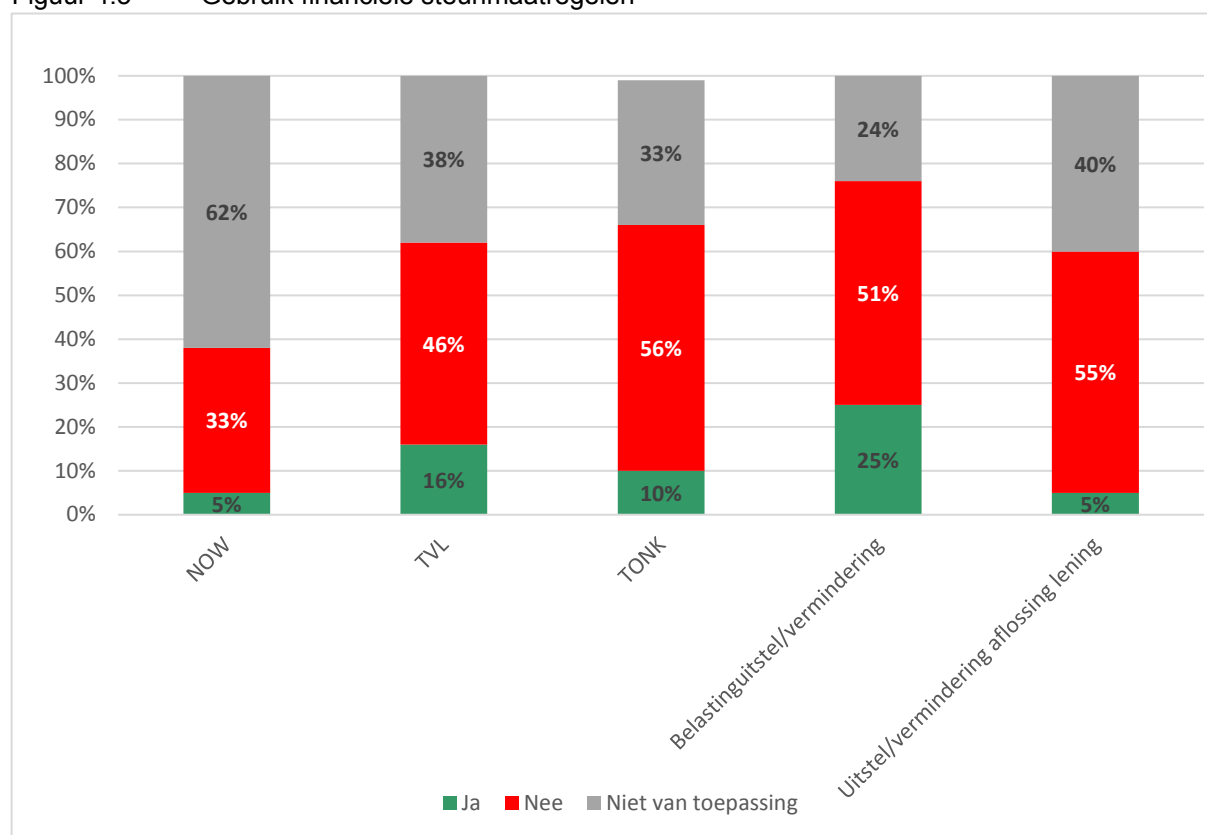
4.5 Gebruik andere financiële steunmaatregelen

Naast Tozo zijn door de overheid nog andere steunmaatregelen ter beschikking gesteld. In het onderzoek is gevraagd van welke steunmaatregelen men naast Tozo gebruik heeft gemaakt. Hierbij geldt dat niet iedereen in aanmerking komt voor andere regelingen dan Tozo. Zo is de NOW-regeling alleen bedoeld voor ondernemers mét personeel. De TVL-regeling bestaat uit een tegemoetkoming voor vaste lasten. Indien men bijvoorbeeld geen bedrijfspand of

kantoorruimte heeft, is de TVL niet van toepassing. Om die reden konden de respondenten kiezen voor 'niet van toepassing'.

Het meest opvallende aan onderstaande figuur zijn de grote aandelen respondenten die aangeven geen gebruik van een regeling gemaakt te hebben, maar daar wellicht wel voor in aanmerking komen. Als voorbeeld nemen we de TONK-regeling, waar 10 procent gebruik van heeft gemaakt. Ruim de helft, 56 procent, geeft aan geen beroep op de TONK-regeling te hebben gedaan.

Figuur 4.5 Gebruik financiële steunmaatregelen

4.6 Financiële gevolgen coronacrisis en schuldvorming

4.6.1 Inleiding

De financiële gevolgen van de coronacrisis voor ondernemers en de daaruit voortvloeiende mogelijke financiële kwetsbaarheid vormt het centrale thema in dit onderzoek. De mate waarin men wordt geraakt is afhankelijk van een groot aantal factoren en persoonlijke omstandigheden. In dit onderzoek is

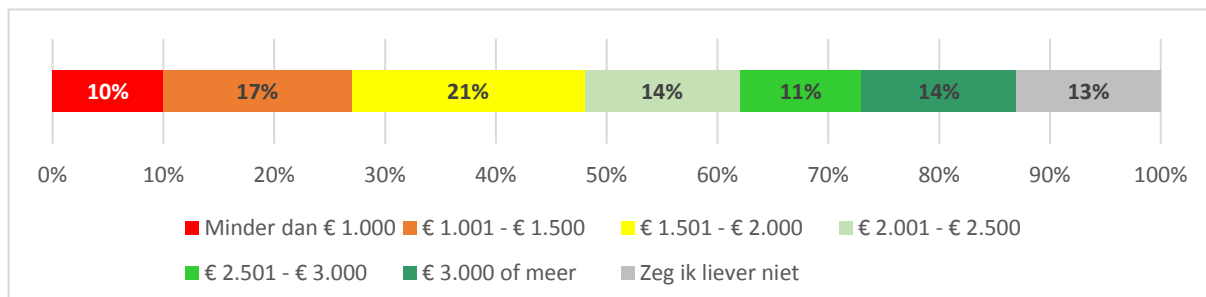
geprobeerd om financiële oorzaken en gevolgen op hoofdlijnen te schetsen. In het vervolg van deze paragraaf gaan we eerst in op het (netto) inkomen vóór de crisis, vervolgens bieden we zicht op de mate van omzetsdaling sinds het uitbreken van de crisis.

4.6.2 Inkomen vóór de coronacrisis

Om zicht te krijgen op de inkomensterugval die wordt veroorzaakt door de crisis is gevraagd naar het

gemiddelde netto maandinkomen dat men vóór de coronacrisis verdiende met de onderneming(en). Onderstaande figuur laat het resultaat zien.

Figuur 4.6 Gemiddeld netto maandinkomen vóór de crisis

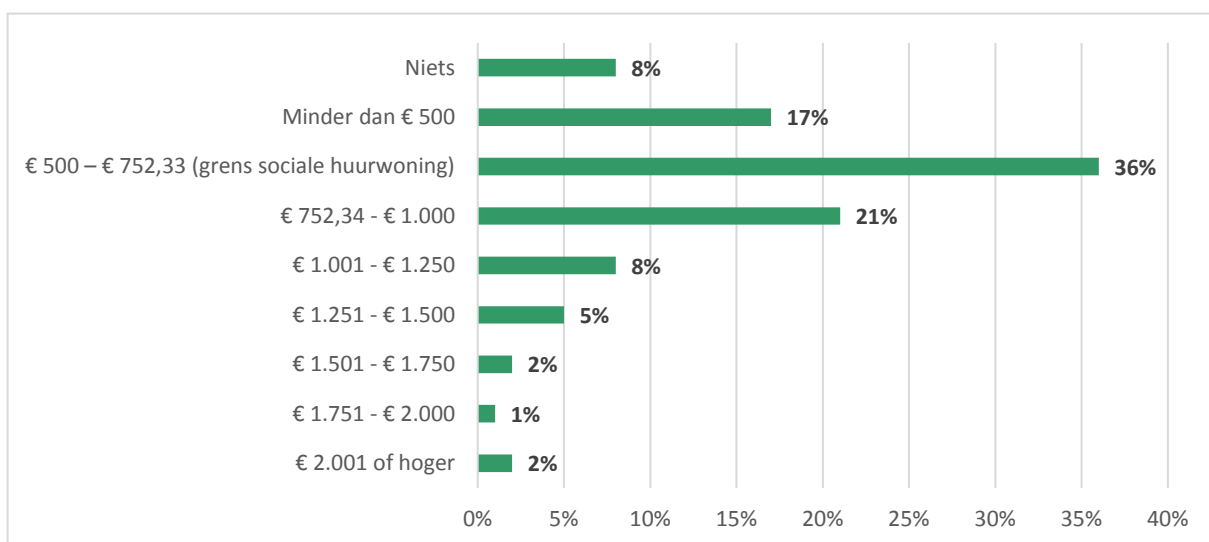

We zien dat 10 procent vóór de crisis een inkomen verdiende onder bijstandsniveau.⁴⁴ Nog eens 17 procent verdiende € 1.000 tot 1.500. Ongeveer de helft van deze groep bestaat uit alleenstaande ouders of een (echt)paar. Voor deze groep ligt het bijstandsniveau rond de €1.500 per maand. Dus ook zij verdienen met hun onderneming een inkomen dat op of onder bijstandsniveau ligt. We constateren dat ongeveer 18 procent een inkomen verdiende dat op of onder bijstandsniveau ligt. Voorts blijkt dat circa een kwart van de ondernemers vóór de crisis een laag inkomen verdiende, dat wil zeggen maximaal € 1.500 netto per maand.

4.6.3 Woonlasten en kosten bedrijfsruimte

Omdat woonlasten en eventueel de kosten van een bedrijfsruimte doorgaans een groot deel van de vaste lasten omvatten is hier expliciet aandacht aan besteed. Door een terugval in inkomsten door de coronacrisis, kunnen woonlasten zwaar gaan wegen. Zonder onderscheid te maken tussen huur- of hypotheeklasten is gevraagd wat men netto per maand kwijt is aan woonlasten.

Figuur 4.7 Netto woonlasten

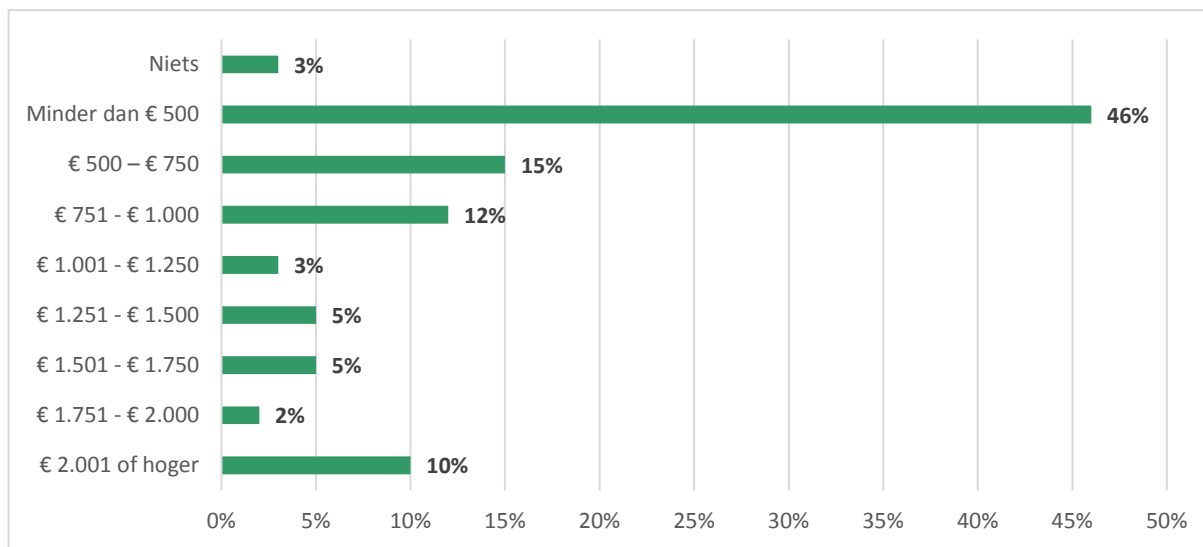

⁴⁴ Voor een alleenstaande is dat €1.022 netto per maand, exclusief vakantiegeld.

Allereerst zien we een categorie van 8 procent die geen woonlasten heeft, het gaat dan om koopwoningen waarvan de hypotheek volledig is afgelost, of wellicht om jongeren die nog bij hun ouders wonen. De categorieën die onder de sociale huurgrens liggen omvatten bij elkaar ruim 60 procent. Ruim een vijfde heeft woonlasten tussen de sociale huurgrens en € 1.000. De overige 18 procent heeft woonlasten van boven de € 1.000.

Vervolgens is gevraagd of men kosten heeft voor een bedrijfsruimte, die geen onderdeel uitmaakt van de eigen woning. Hieruit blijkt dat een kleine 40 procent dergelijke kosten heeft. Aan deze groep is gevraagd naar de netto maandelijkse kosten van de bedrijfsruimte.

Figuur 4.8 Netto kosten bedrijfsruimte

We zien dat de kosten van een bedrijfsruimte in bijna de helft van de gevallen lager ligt dan € 500. Daar staat tegenover dat 10 procent een bedrijfsruimte heeft van meer dan € 2.000 per maand. Voor de overige 40 procent liggen de kosten tussen de € 500 en € 2.000.

lastig te bepalen door bijvoorbeeld seizoensinvloeden. Gevraagd is dan ook om een schatting te maken van de omzetsdaling, ten tijde van het onderzoek in juni 2021, ten opzichte van de situatie net vóór de crisis.

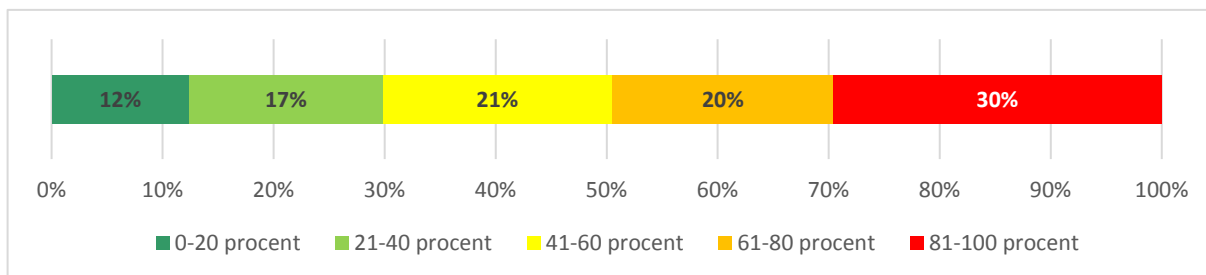
Aanvullend is nog gevraagd of men tijdelijk een verlaging heeft gekregen van de maandelijkse lasten. Daarop laat 18 procent weten dat dit het geval is. Van deze groep zegt 45 procent dat deze korting niet meer hoeft te worden voldaan in een later stadium. Voor bijna een kwart geldt dat wel en bijna een derde zegt dit niet te weten.

4.6.4 Omzetsdaling

De mate van omzetsdaling ten gevolge van de crisis is uiteraard niet voor iedereen gelijk en bijvoorbeeld afhankelijk van de duur van de lockdownmaatregelen en die variëren per sector en beroepsgroep. Voor veel ondernemers is de mate van omzetsdaling bovendien

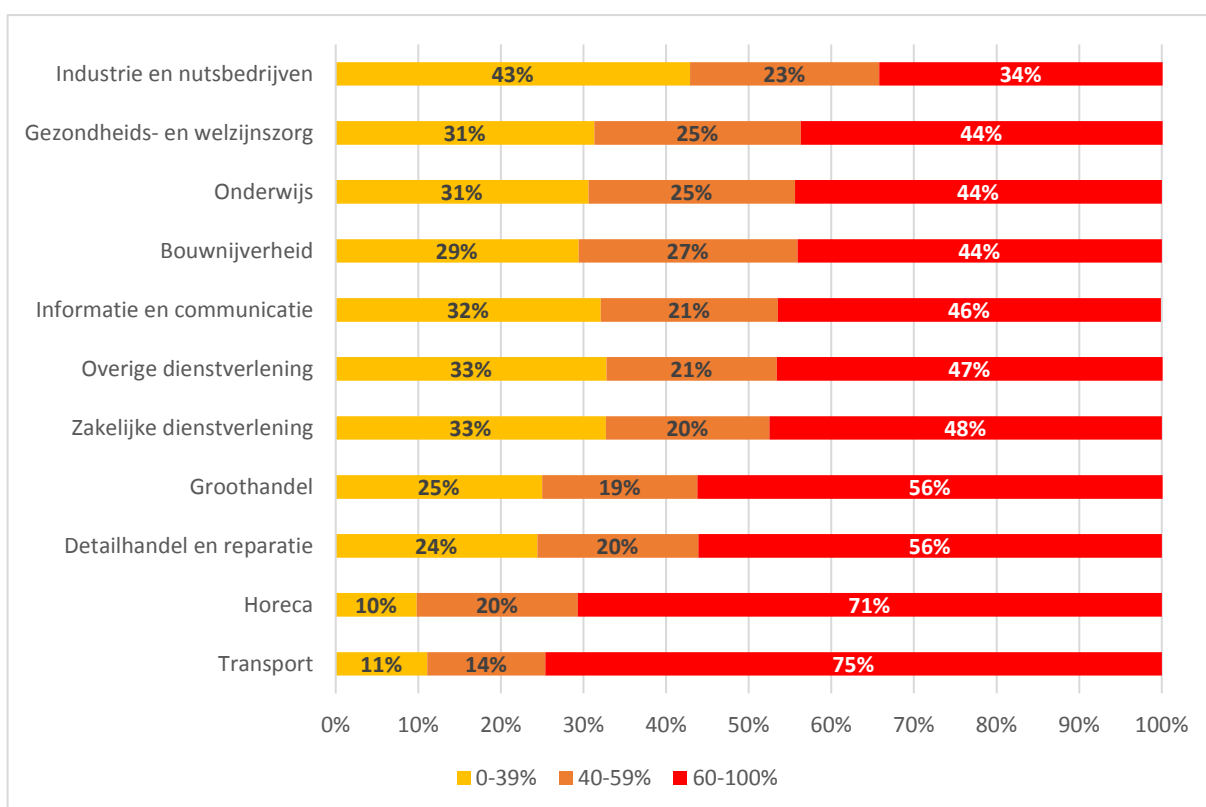
Figuur 4.9 Omzetzdaling

Bovenstaande figuur wijst uit dat de helft van de ondernemers met een Tozo-uitkering een omzetzdaling rapporteert van 50 procent of meer. Daarvan geeft 30 procent aan dat het gaat om minimaal 80 procent. Bij bijna een derde bleef de omzetzdaling beperkt tot maximaal 40 procent.

Om een beeld te schetsen van de wijze waarop de mate van omzetzdaling is verdeeld over sectoren presenteren we onderstaande figuur. Daar is qua omzetzdaling een driedeling gemaakt en zijn de sectoren gerangschikt op een omzetverlies van 60 procent of meer.

Figuur 4.10 Omzetzdaling naar sector

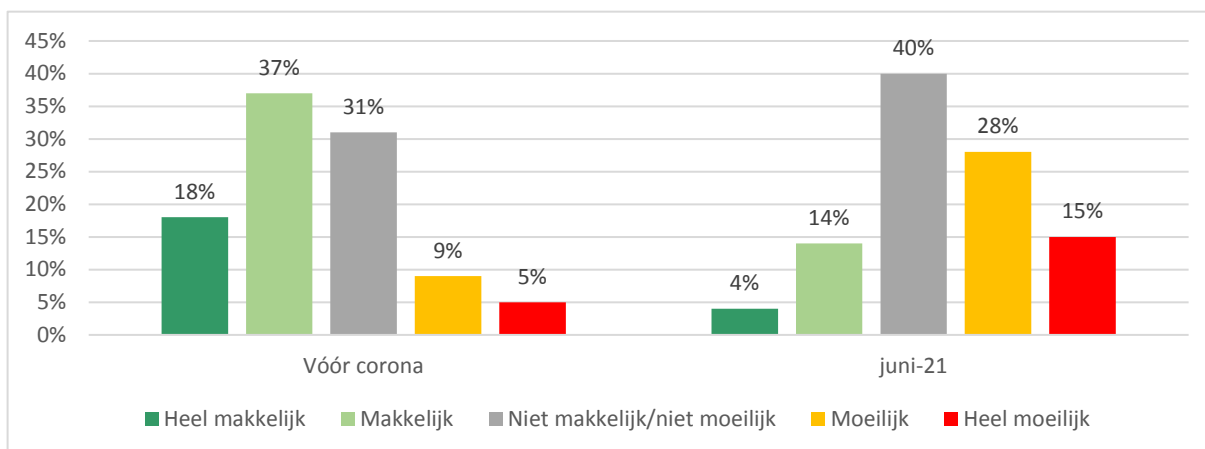
De figuur wijst uit dat de verdeling van de drie omzetzdalingscategorieën het meest ongunstig is in de transport- en de horecasector, ruim 70 procent heeft daar een omzetverlies van 60 procent of meer. Voor de industrie en nutsbedrijven ligt dat 34 procent de helft lager. De overige sectoren vormen een brede middenmoot waar de omzetzdalingscategorie van 60 procent of meer grofweg rond de 50 procent ligt.

4.6.5 Rondkomen vóór en na het uitbreken van de crisis

We hebben nu grofweg een beeld van het inkomen vóór de crisis en de omzetzdaling waar men mee te maken heeft gehad ten gevolge van de crisis. Een logische vervolgvraag is dan wat dit betekent voor de mate waarin men financieel kan rondkomen. In

onderstaande figuur is dit weergegeven voor de situatie vóór de crisis en de situatie ten tijde van het onderzoek in juni 2021.

Figuur 4.11 Rondkomen vóór en tijdens de crisis

De figuur laat zien dat de coronacrisis zijn uitwerking niet heeft gemist. Vóór de crisis kon ruim de helft, 55 procent, (heel) makkelijk rondkomen. Ten tijde van het onderzoek is dat gedaald naar 18 procent. De groep die vóór de crisis (heel) moeilijk kon rondkomen omvatte 14 procent, dat is in juni 2021 opgelopen tot 43 procent.

Verder blijkt dat 14 procent ook vóór de coronacrisis al moeilijk kon rondkomen, dat zegt iets over de kwetsbaarheid van deze ondernemers los van het inkomenseffect van de crisis. Eerder zagen we al dat het netto-inkomen vóór de crisis van circa 18 procent op of onder de bijstandsnorm lag. Grofweg kunnen we stellen dat één op de zes ondernemers vóór de crisis een laag inkomen had en dat men toen al (heel) moeilijk kon rondkomen.

Voor het rondkomen vóór en tijdens de crisis is een achtergrondanalyse uitgevoerd voor leeftijd, opleidingsniveau en migratieachtergrond. Dit heeft het volgende opgeleverd.

Leeftijd:

- Vóór de crisis kon 13 procent van de jongeren tot 35 jaar (heel) moeilijk rondkomen, na de crisis is dat opgelopen tot 44 procent. Onder 55-plussers was dat percentage vóór de crisis 14 procent en tijdens de crisis 34 procent. Het aandeel jongeren dat (heel) moeilijk kan rondkomen is door de crisis dus harder gestegen dan het aandeel 55-plussers dat (heel) moeilijk kan rondkomen.

Opleidingsniveau:

- Voor het opleidingsniveau zien we zowel vóór als tijdens de crisis een significant verband met rondkomen. In beide gevallen kunnen hoogopgeleiden aanzienlijk beter rondkomen dan laagopgeleiden. Vóór de crisis kon van de hoogopgeleiden 9 procent (heel) moeilijk rondkomen, onder laagopgeleiden was dat met 26 procent bijna drie keer zoveel. Tijdens de crisis zegt 38 procent van de hoogopgeleiden (heel) moeilijk te kunnen rondkomen, onder laagopgeleiden was dat opgelopen tot ruim 52 procent.

Migratieachtergrond:

- Voor migratieachtergrond zien we eveneens zowel vóór als tijdens de crisis een significant verband met rondkomen. Van degenen zonder een migratieachtergrond kon vóór de crisis 11 procent (heel) moeilijk rondkomen, van de groep met een migratieachtergrond was dat 18 procent. Tijdens de crisis was dat voor de groep zonder migratieachtergrond opgelopen naar 39 procent, voor degenen met een migratieachtergrond was dat 48 procent.

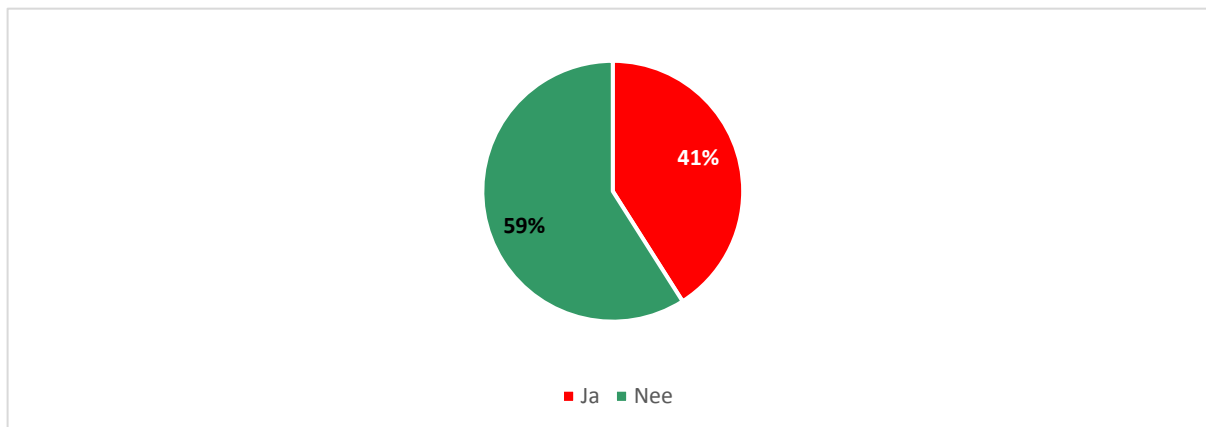
Samenvattend constateren we dat jongeren tot 35 jaar, laagopgeleiden en personen met een migratieachtergrond qua rondkomen het hardst zijn getroffen door de crisis.

4.6.6 Leningen en betalingsachterstanden

In deze sub-paragraaf brengen we in beeld in welke mate leningen zijn aangegaan en

betalingsachterstanden zijn opgelopen. Eerst is gevraagd of men ten gevolge van de coronacrisis leningen is aangegaan. Onderstaande figuur laat het resultaat zien.

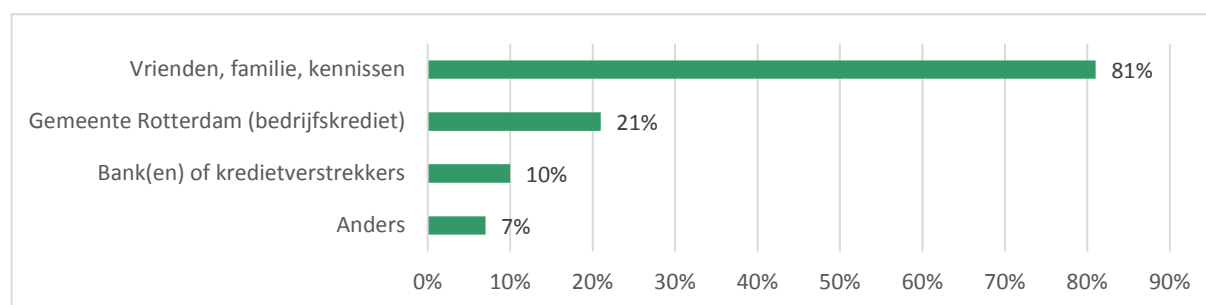
Figuur 4.12 Leningen

Ruim 40 procent geeft aan dat men door de coronacrisis (extra) heeft moeten lenen. Aan deze groep is gevraagd waar men dat geld heeft geleend.

De percentages in onderstaande figuur hebben dus betrekking op ruim 40 procent van de totale responsgroep.

Figuur 4.13 Leningen verstrekt door

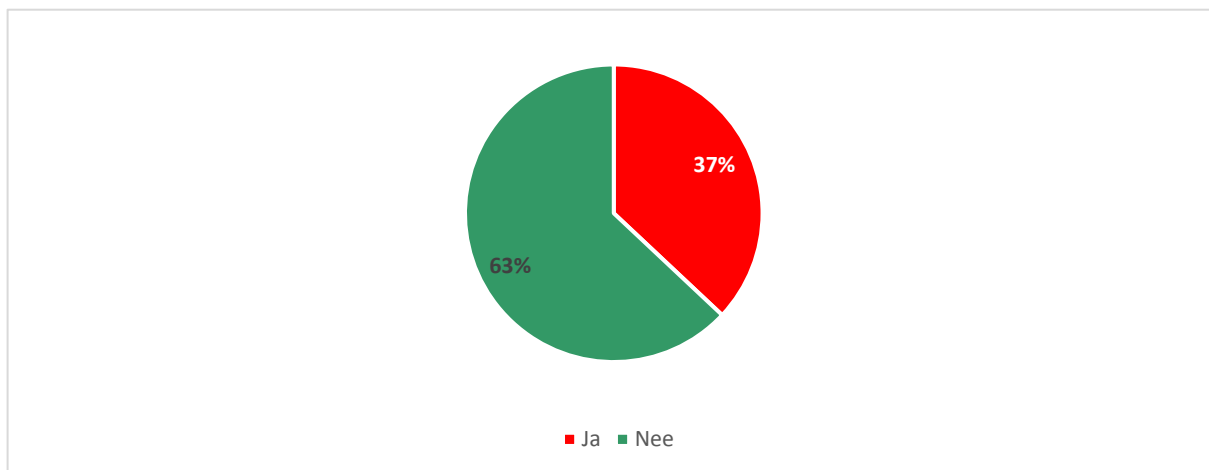

De figuur laat zien dat het overgrote deel van de leningen informeel van aard is. Ruim 80 procent heeft geld geleend binnen het sociale netwerk. Groot nadeel hiervan is dat dit soort leningen (meestal) niet saneerbaar is. De gemeente Rotterdam wordt door 21 procent genoemd als kredietverstrekker, het gaat dan

om een bedrijfskrediet. Banken en kredietverstrekkers hebben aan 10 procent een lening verstrekt.

Naast leningen kan men ten gevolge van de crisis betalingsachterstanden hebben opgelopen. In onderstaande figuur is weergegeven voor welke deel van de respondenten dat geldt.

Figuur 4.14 Respondenten met betalingsachterstanden

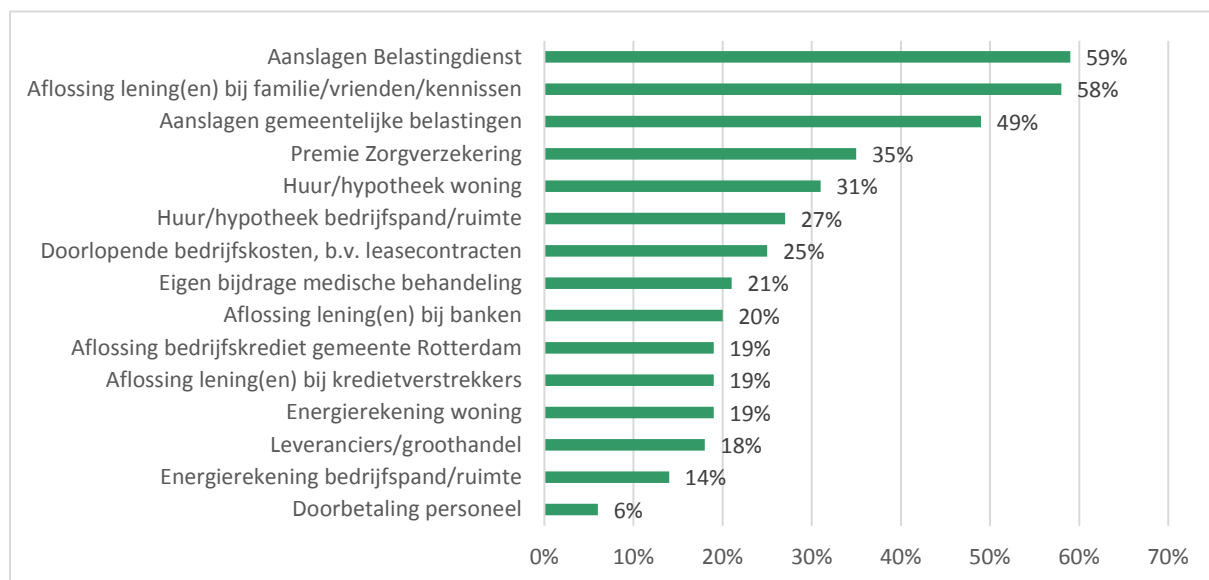

De figuur laat zien dat 37 procent aangeeft betalingsachterstanden te hebben opgelopen. Vervolgens is gevraagd waaruit die betalingsachterstanden bestaan.

We benadrukken nogmaals dat het hier gaat om 37 procent van de responsgroep. In onderstaande figuur zien we bijvoorbeeld dat 59 procent van de respondenten met betalingsachterstanden een

betalingsachterstand heeft bij de Belastingdienst. Dat betekent dat dit geldt voor 22 procent van de totale responsgroep. Verder geldt dat bepaalde categorieën uit onderstaande tabel niet op iedereen van toepassing zijn. Het gaat dan bijvoorbeeld om een eigen bijdrage voor een medische behandeling, doorbetaling van personeel en de huur of hypotheek van een bedrijfspand.

Figuur 4.15 Bron betalingsachterstanden

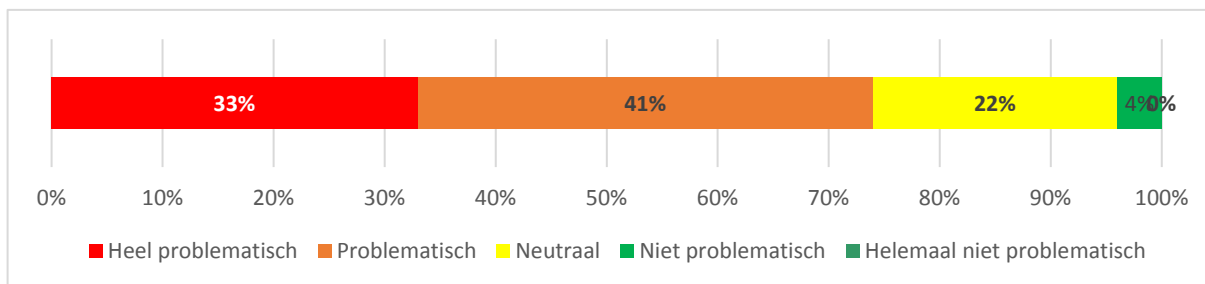
De figuur wijst uit dat opgelopen betalingsachterstanden bij de Belastingdienst het vaakst worden genoemd. Achterstanden bij het aflossen van informele leningen in het sociaal netwerk komt onder 58 procent van de groep met betalingsachterstanden voor. Gemeentelijke belastingen worden door bijna de helft genoemd. Daarmee is de top-3 benoemd. Doorbetaling van

personeel (6 procent) en de energierekening van een bedrijfspand/ruimte (14 procent) worden door relatief weinig respondenten genoemd. Dat is ook logisch het merendeel van de respondenten heeft een eenmanszaak en dus geen personeel en lang niet iedereen heeft een bedrijfspand/ruimte. Het voorafgaande laat zien dat 37 procent van de respondenten betalingsachterstanden heeft en dat

betalingsachterstanden zich op veel verschillende gebieden voordoen. Aan de groep met

betalingsachterstanden is tot slot gevraagd hoe problematisch zij die betalingsachterstanden vinden.

Figuur 4.16 Ernst betalingsachterstanden

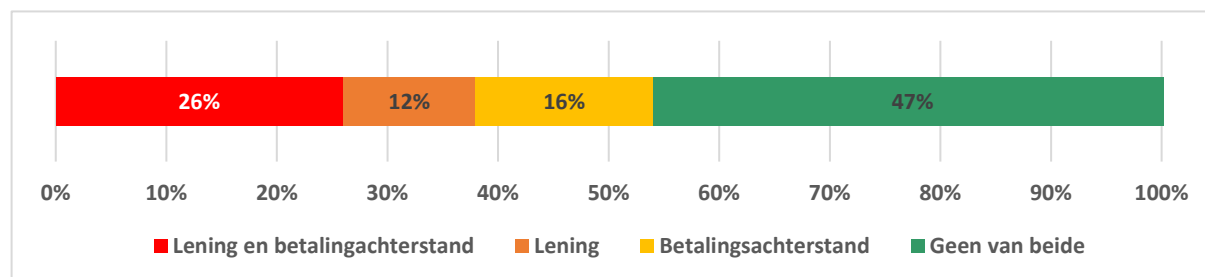
De figuur laat een duidelijk beeld zien. Driekwart van de groep met betalingsachterstanden benoemd deze als (heel) problematisch. Ruim een vijfde maakt zich niet echt zorgen en slechts 4 procent voorziet geen problemen.

Aan de groep met betalingsachterstanden is nog een aantal vervolgvragen gesteld. Hieruit blijkt dat het overgrote deel, namelijk 84 procent, geen hulp krijgt bij de aanpak van de betalingsachterstanden. Van degenen die wel hulp krijgen, geeft twee derde aan dat die hulp vanuit het sociale netwerk komt. Één derde zegt hulp te ontvangen van de gemeente Rotterdam. Banken en niet-gemeentelijk bureaus voor

schuldsanering worden door een enkele respondent genoemd. Tot slot is aan degenen die geen hulp krijgen bij het aanpakken van betalingsachterstanden gevraagd of ze hebben gezocht naar hulp. Hierop laat de helft weten niet gezocht te hebben en een derde heeft wel gezocht maar dat heeft niets opgeleverd.

Vervolgens is gekeken in welke mate er sprake is van samenloop van leningen en betalingsachterstanden. Dit blijkt significant met elkaar samen te hangen. Degenen met een coronagerelateerde lening hebben vaak ook betalingsachterstanden. De volgende figuur laat die samenhang zien.

Figuur 4.17 Samenloop leningen en betalingsachterstanden

Bijna de helft heeft geen lening en geen betalingsachterstanden. Ruim een kwart heeft beide, 12 procent is alleen een lening aangegaan en 16 procent heeft alleen betalingsachterstanden.

Vervolgens is een achtergrondanalyse uitgevoerd om te bezien of er samenhang is tussen leningen en betalingsachterstanden en leeftijd, opleidingsniveau en migratieachtergrond. We vergelijken daarvoor de groep met zowel een lening als betalingsachterstanden met de groep die geen van beide heeft. Dit heeft het volgende opgeleverd:

Leeftijd:

- Er is een significant verband met leeftijd. Van de jongeren tot 35 jaar heeft een derde zowel een lening als betalingsachterstanden, onder 35-54-jarigen is dat met 40 procent wat hoger en onder 55-plussers met 27 procent wat lager dan onder jongeren.

Opleidingsniveau:

- Er is een significant verband met opleidingsniveau. Van de laagopgeleiden heeft bijna 60 procent zowel een lening als betalingsachterstanden, onder hoogopgeleiden is dat met ruim 20 procent veel lager.

Migratieachtergrond:

- Ook migratieachtergrond laat een significant verband zien. Van degenen zonder migratieachtergrond heeft 28 procent een lening in combinatie met betalingsachterstanden. Bij de groep met een migratieachtergrond is dat met 43 procent aanzienlijk hoger.

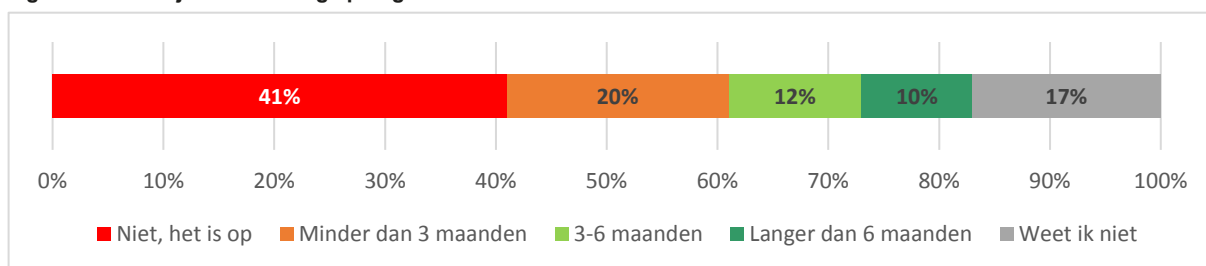
4.6.7 Inzet spaar- en pensioengeld

We hebben gezien dat de crisis heeft geleid tot aanzienlijke inkomensderving en diensgevolge tot

schuldvorming en betalingsachterstanden. Dat laatste zou voorkomen kunnen zijn dan wel verminderd door de inzet van spaar- en pensioengelden. Bij alle respondenten is nagegaan of en in welke mate dat is gebeurd. Voor wat betreft de inzet van spaargeld laat 87 procent weten dat er is ingeteerd op spaartegoeden ten gevolge van de crisis.

Vervolgens is gevraagd hoe lang men nog in staat is om spaargeld in te zetten. Onderstaande figuur laat het resultaat zien.

Figuur 4.18 Tijd dat men nog spaargeld kan inzetten

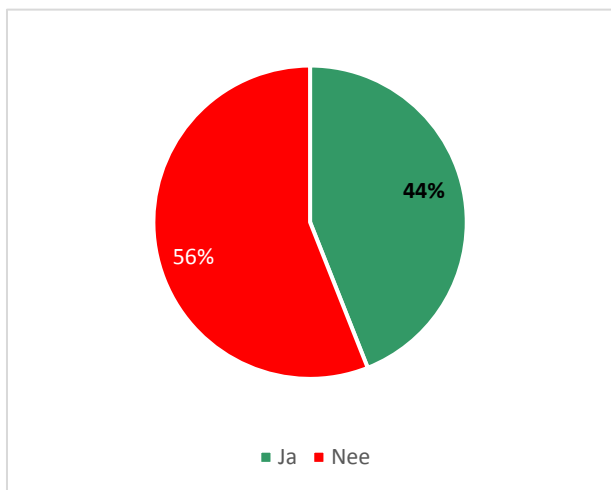

We zien dat ruim 40 procent laat weten dat het spaargeld op is, 20 procent zegt nog maximaal drie maanden spaargeld te kunnen inzetten en 12 procent denkt dit nog drie tot zes maanden te kunnen doen. Grofweg concluderen we dat circa de helft van de

ondernemers, begin juni, aangeeft dat hun spaargeld op is.

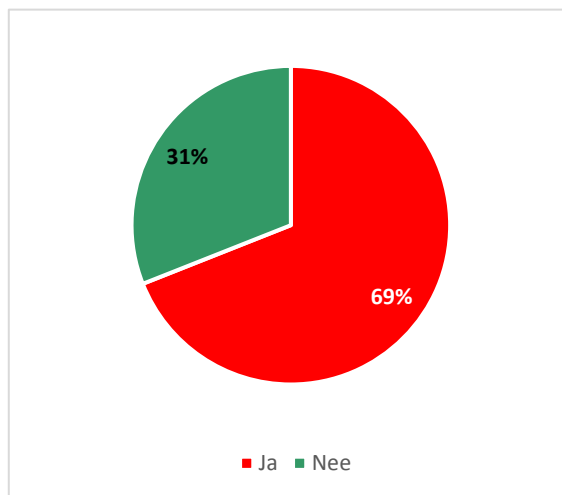
Voor wat betreft pensioengeld is eerst gevraagd of men vóór de coronacrisis aan pensioenopbouw deed.

Figuur 4.19 Pensioenopbouw

De linker figuur wijst uit dat ruim de helft geen pensioengeld reserveerde. Aan de groep die dat wel deed is gevraagd of men dit, indien mogelijk, heeft ingezet om financiële tekorten ten gevolge van de crisis op te vangen. De rechter figuur laat zien dat bijna 70 procent pensioengeld heeft ingezet om de

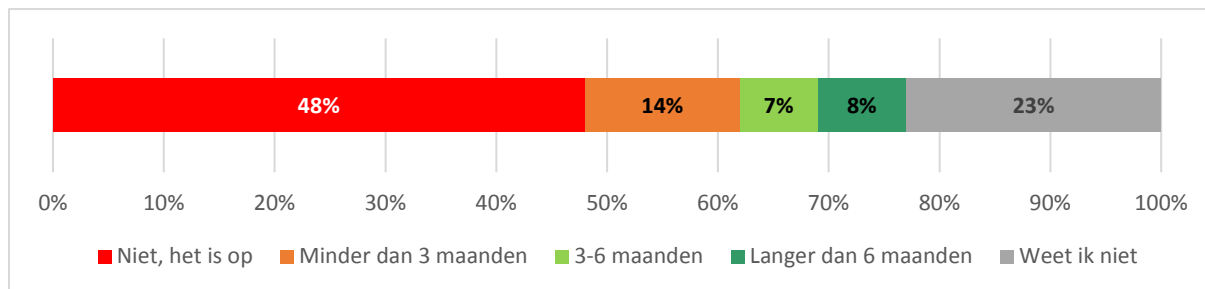
Figuur 4.20 Inzet pensioengeld

financiële gevolgen van de crisis op te vangen. Relateren we dat aan de totale responsgroep dat gaat het om ongeveer 30 procent.

Tot slot is ook hier gevraagd hoe lang men nog denkt pensioengeld te kunnen inzetten om financiële tekorten (deels) te dekken.

Figuur 4.21 Tijd dat men nog pensioengeld kan inzetten

Bovenstaande figuur laat zien dat bijna de helft aangeeft dat het pensioengeld op is, bijna een kwart weet niet hoe lang men nog pensioengeld kan inzetten om financiële tekorten (deels) op te vangen.

4.7 Terugvordering Tozo

Een onbedoeld en ongewenst effect van de Tozo-regeling kan zijn dat de regeling uiteindelijk een oorzaak van schuldvorming is.⁴⁵ Dat is bijvoorbeeld het geval als de ondernemer meer inkomsten genereert dan bij de aanvraag wordt ingeschat. Die inkomsten worden dan door de gemeente teruggevorderd en de vraag is dan of de ondernemer daar rekening mee heeft gehouden en de terugvordering in één keer kon voldoen. Zo niet, dan wordt een afbetalingsregeling aangeboden.

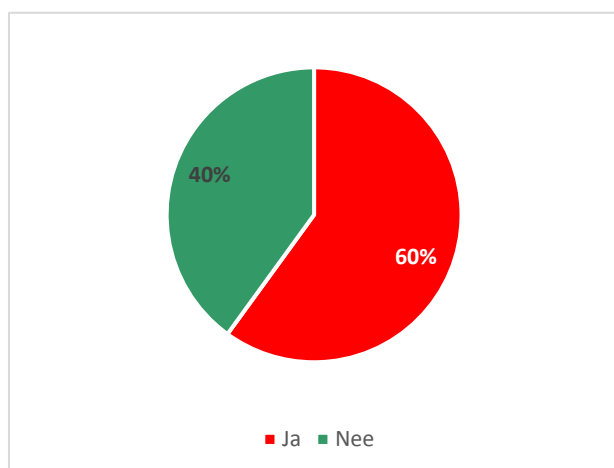
Aan de respondenten is gevraagd of men met terugvordering te maken heeft gehad. Dat blijkt bij 60 procent het geval te zijn (linker figuur hieronder). Aan

deze groep is gevraagd of men het teruggevorderde bedrag in één keer volledig kon terugbetalen. Dat blijkt bij 55 procent te zijn gelukt (rechter figuur hieronder). Let wel, dat is 55 procent van de groep die met een terugvordering te maken heeft gehad. Als we het relateren aan de totale responsgroep dan kon 25 procent het teruggevorderde bedrag niet in één keer volledig terugbetalen.

⁴⁵ Dat geldt ook voor andere financiële steunmaatregelen zoals NOW en TVL.

Figuur 4.22 Terugvordering Tozo

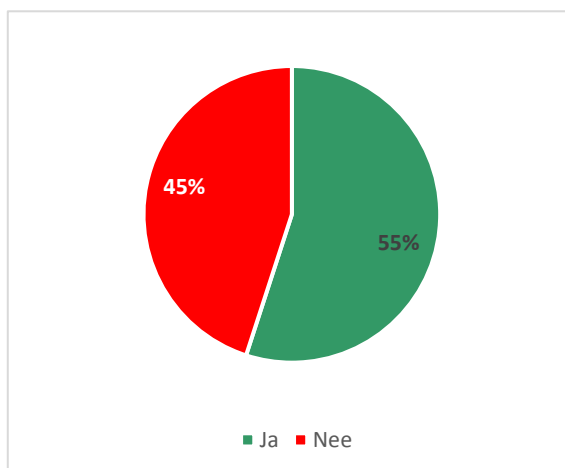

De Tozo-regeling kent een bevoorschottings-systeem, pas in een later stadium wordt de inkomstenbalans opgemaakt. Het vooraf inschatten van de inkomsten door de aanvragers is lastig, zeker als onduidelijk is hoe lang lockdownmaatregelen van kracht zijn. Bovendien is het moeilijk om de opbrengsten die nog overblijven vooraf in te schatten. Dat de aanvragers de inkomsten aan de lage kant inschatten is begrijpelijk. Dat bijna de helft van degenen die met terugvordering te maken heeft gehad niet is staat was om de terugvordering in één keer volledig te voldoen, hangt zeer waarschijnlijk samen met onvoldoende kennis van de voorwaarden van de Tozo-regeling.

4.8 Ondersteuningsbehoeften

4.8.1 Inleiding

Figuur 4.23 Terugvordering in één keer voldaan

De mate waarin kwetsbare ondernemers behoefte hebben aan ondersteuning door de gemeente Rotterdam vormt één van de centrale vragen van dit onderzoek. Die ondersteuningsbehoefte wordt uiteengelegd in een drietal pijlers, ondersteuning op financieel gebied, hulp bij de bedrijfsvoering en hulp bij het vinden van een baan in loondienst.

4.8.2 Ondersteuningsbehoefte op financieel gebied

Hulp bij betalingsachterstanden en/of schulden vormt het eerste aandachtsgebied waarop de gemeente Rotterdam ondersteuning kan bieden. In eerste instantie is gevraagd of men behoefte heeft aan deze vorm van ondersteuning. Vervolgens is in de vragenlijst de mogelijkheid geboden om aan te geven dat men daadwerkelijk contact wil met de gemeente. Dit levert het volgende op.

Tabel 4.1 Ondersteuningsbehoefte op financieel gebied

	Wil contact met gemeente		Wil geen contact met gemeente		Totaal	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Ja	113	10%	106	10%	219	20%
Misschien	62	6%	340	31%	402	37%
Totaal	175	16%	446	41%	621	57%

Van de 1.087 respondenten geven er 219 aan behoefte te hebben aan ondersteuning van de gemeente. Daarvan geven er 113 aan contact te willen met de gemeente. Nog eens 402 respondenten zeggen misschien ondersteuning te willen, hiervan geven er 62 aan contact te willen met de gemeente. Bij

elkaar zijn er dus 175 respondenten die prijs stellen op contact met de gemeente. Dat komt overeen met 16 procent van de responsgroep. Als we het breder trekken, zijn er 621 respondenten die zeker of misschien een ondersteuningsbehoefte hebben, dat komt overeen met 57 procent van de responsgroep.

We merken op dat er een grote groep is die in meer of mindere mate een ondersteuningsbehoefte heeft, maar geen contact met de gemeente wil. Dat zijn er 446, ofwel 41 procent van de responsgroep.

Aanvullend is een achtergrondanalyse uitgevoerd om te kijken of qua ondersteuningsbehoefte op financieel gebied significante verschillen zijn tussen leeftijd, opleidingsniveau en migratieachtergrond. Hieruit is het volgende gebleken:

Leeftijd:

- Jongeren tot 35 jaar blijken significant vaker behoefte te hebben aan ondersteuning op financieel gebied. Van deze groep heeft 27 procent zeker behoefte aan ondersteuning, nog eens 44 procent heeft dat misschien. Van de 55-plussers heeft 14 procent zeker behoefte aan ondersteuning en nog eens 41 procent misschien.

Opleidingsniveau:

- Het opleidingsniveau laat een significant verband zien met de ondersteuningsbehoefte op financieel gebied. Van de laagopgeleiden heeft 30 procent zeker behoefte aan ondersteuning, onder hoog opgeleiden is dat 20 procent.

Migratieachtergrond:

- Ook migratieachtergrond levert een significant verband op. Van degenen zonder migratieachtergrond heeft 21 procent zeker behoefte aan ondersteuning, nog een 42 procent heeft dat misschien. Onder degenen met een

migratieachtergrond zijn die percentages met respectievelijk 27 en 46 procent iets hoger.

Samengevat geldt dus hoe jonger en hoe lager opgeleid in combinatie met een migratieachtergrond, des te groter de ondersteuningsbehoefte op financieel gebied.

4.8.3 Ondersteuningsbehoefte bedrijfsvoering

Hulp bij de bedrijfsvoering is het tweede aandachtsgebied waar de gemeente Rotterdam ondersteuning kan bieden. Bij deze vorm van ondersteuning is een onderscheid gemaakt tussen verschillende vormen van dienstverlening door de gemeente, namelijk:

- Een boekhouder/accountant
- Bijscholing, om beter te presteren met de huidige onderneming
- Omscholing, om te gaan ondernemen in een andere sector of branche
- Coaching, om de onderneming op orde te krijgen
- Directe hulp, omdat men vreest anders failliet te gaan

De ondersteuningsbehoefte, uitgesplitst naar de verschillende vormen van dienstverlening, zijn weergegeven in onderstaande tabel, waarbij tevens is aangegeven of men al dan niet contact met de gemeente wil.

Tabel 4.2 Ondersteuningsbehoefte bedrijfsvoering⁴⁶

Aard dienstverlening	Wil contact met gemeente		Wil geen contact met gemeente		Totaal	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Boekhouder/accountant						
Ja	56	5%	54	5%	110	10%
Misschien	32	3%	123	11%	155	14%
Totaal	88	8%	177	16%	265	24%
Bijscholing						
Ja	75	7%	66	6%	141	13%
Misschien	42	4%	165	15%	207	19%
Totaal	117	11%	231	21%	348	32%
Omscholing						
Ja	40	4%	49	5%	89	8%
Misschien	51	5%	138	13%	189	17%
Totaal	91	8%	187	17%	278	26%
Coaching						
Ja	60	6%	23	2%	83	8%
Misschien	55	5%	154	14%	209	19%
Totaal	115	11%	177	16%	292	27%
Directe hulp						
Ja	31	3%	36	3%	67	6%
Misschien	38	3%	144	13%	182	17%
Totaal	69	6%	180	17%	249	23%

Uit de tabel blijkt dat de behoefte aan bijscholing het grootst is, 348 respondenten hebben hier belangstelling voor, 117 daarvan willen contact met de gemeente. De behoefte aan de andere vier vormen van dienstverlening is ongeveer gelijk, het gaat dan grofweg om 250-300 respondenten. Kijken we naar de groep die contact wil met de gemeente dan vormen degenen die coaching willen met 115 personen de grootste groep, gevolgd door omscholing met 91 respondenten. De groep die directe hulp wil, omdat men anders een faillissement vreest, is met 69 personen weliswaar het kleinst, maar het gaat hier wel om een schreeuw om hulp. Opvallend zijn de 36 respondenten die aangeven per direct hulp te willen omdat ze anders vrezen voor een faillissement, maar geen contact willen met de gemeente Rotterdam.

Uiteraard is hier sprake van overlap tussen de verschillende vormen van dienstverlening, men kan immers kiezen voor verschillende dienstverleningsvormen tegelijk. Als we kijken naar het aantal unieke personen dat contact wil met de gemeente zijn dat er 151, dat is 14 procent van de responsgroep.

Aanvullend is ook hier een achtergrondanalyse uitgevoerd om te bezien of er significante verschillen zijn qua ondersteuningsbehoefte bij de bedrijfsuitvoering voor leeftijd, opleidingsniveau en migratieachtergrond. Hieruit komt het volgende naar voren.

Leeftijd:

- Van de jongeren tot 35 jaar heeft 31 procent zeker behoefte aan ondersteuning bij de bedrijfsvoering, onder 55-plussers is dat 16 procent.

Opleidingsniveau:

- Van de laagopgeleiden heeft 37 procent zeker behoefte aan ondersteuning bij de bedrijfsvoering, onder hoogopgeleiden is dat 29 procent.

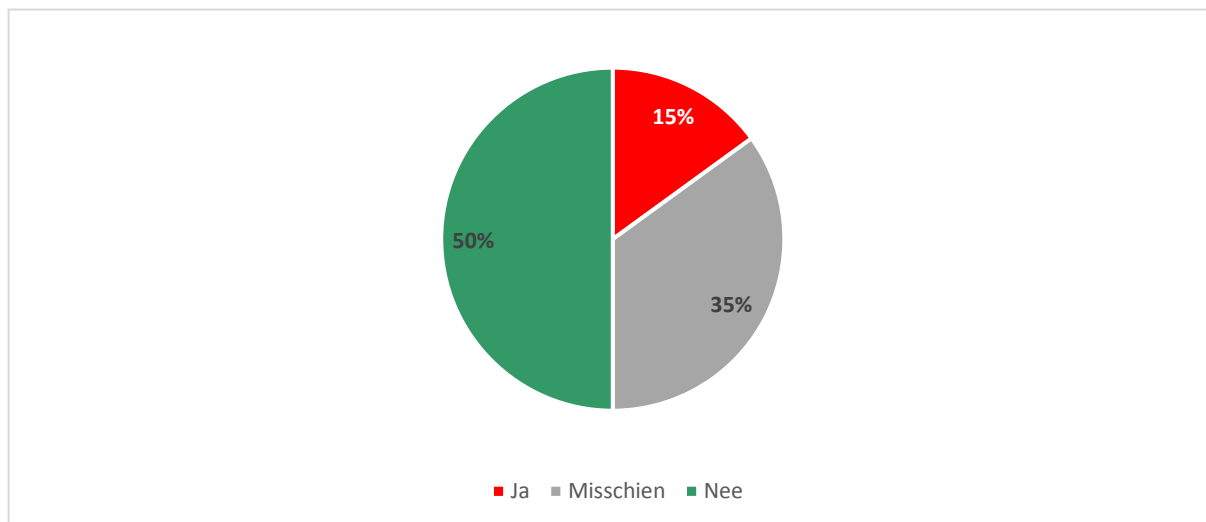
⁴⁶ De aantallen in deze tabel kunnen licht afwijken van de aantallen die zijn doorgegeven aan de uitvoerende afdelingen om telefonisch contact op te nemen. Dat komt doordat het hier gaat om gewogen data om representativiteit voor jonge ondernemers tot 35 jaar te bewerkstelligen.

4.8.4 Ondersteuningsbehoefte bij het zoeken naar een baan in loondienst

Zoeken naar een baan in loondienst vormt het derde aandachtsgebied waarop de gemeente Rotterdam ondersteuning kan bieden. De behoefte aan hulp bij

het vinden van een baan in loondienst is uiteraard afhankelijk van het perspectief van de ondernemer. Als men denkt het te gaan redden met de onderneming, zal er ook geen behoefte zijn om een baan in loondienst te zoeken. Om die reden is eerst gevraagd of er een kans is dat men moet stoppen met de onderneming. Het resultaat vormt onderstaande figuur.

Figuur 4.24 Kans op stoppen met de onderneming

De helft sluit dus uit dat men met de onderneming moet stoppen, 35 procent twijfelt en 15 procent zegt dat er een reële kans is. Hiermee is tegelijkertijd aangegeven dat de onzekerheid over de toekomst groot is; de helft van de respondenten is er niet van overtuigd dat men zijn of haar onderneming kan voortzetten.

Dan is er ook nog een groep die als men dan moet stoppen geen baan in loondienst zal zoeken, bijvoorbeeld omdat men dan met (vervroegd) pensioen gaat. Aan de helft van de respondenten is dus gevraagd of men een baan in loondienst gaat zoeken,

als men moet stoppen met de huidige onderneming. Daarop laat een kwart weten geen baan in loondienst te gaan zoeken als men moet stoppen met de huidige onderneming. In absolute aantallen houden we nog 262 respondenten over die als het moet op zoek gaan naar een baan in loondienst. Aan deze groep is vervolgens gevraagd of ze een beroep op de gemeente Rotterdam zouden doen als ze op zoek moeten naar een baan in loondienst en of de gemeente contact moet opnemen om op korte termijn ondersteuning te bieden bij het zoeken naar een baan. Het resultaat vormt onderstaande tabel.

Tabel 4.3 Ondersteuningsbehoefte zoeken naar baan in loondienst

Ondersteuning	Wil contact met gemeente		Wil geen contact met gemeente		Totaal	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Ja	36	3%	58	5%	94	9%
Misschien	16	1%	152	14%	168	15%
Totaal	52	5%	210	19%	262	24%

Van alle 1.087 respondenten willen er dus uiteindelijk 52 contact met de gemeente, dat is 5 procent van de responsgroep. Daarnaast zijn er 210 respondenten die (misschien) ondersteuning willen van de gemeente bij het zoeken naar een baan in loondienst, maar (nog) geen contact willen met de gemeente. Dat komt overeen met een 19 procent van de responsgroep. Bij elkaar geeft bijna een kwart van de respondenten dus aan dat ze (misschien) ondersteuning kunnen gebruiken als ze op zoek moeten naar een baan in loondienst.

Ook hier is een achtergrondanalyse uitgevoerd om te bezien of er significante verschillen zijn qua leeftijd,

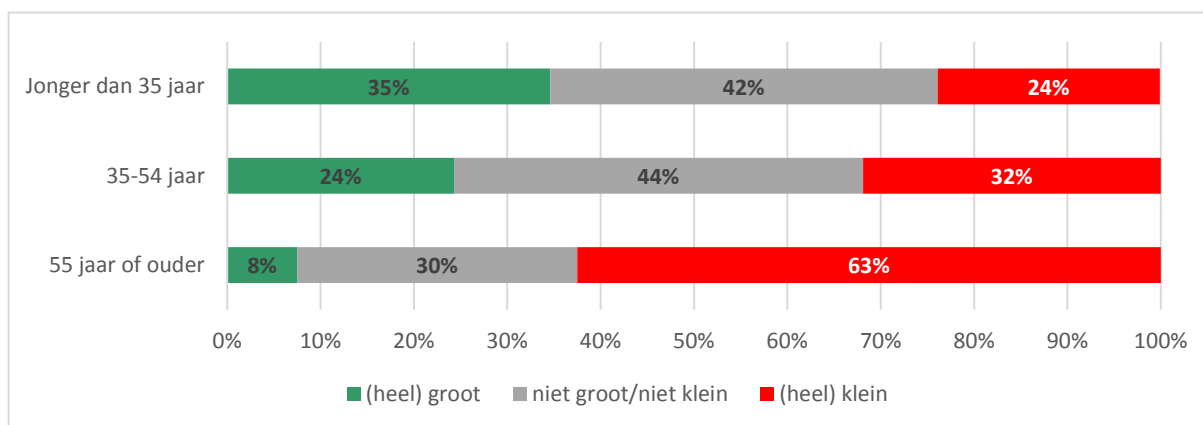
opleidingsniveau en migratieachtergrond. Dit heeft het volgende opgeleverd:

Leeftijd:

- Van de 55-plussers zou 7 procent geen beroep doen op ondersteuning bij het zoeken naar een baan. Onder jongeren tot 35 jaar is dat ruim 30 procent. Deze uitkomst is min of meer logisch omdat de kans op het vinden van een baan in loondienst voor jongeren groter is dan voor 55-plussers.

In het onderzoek is aanvullend gevraagd om de kans op een baan in loondienst in te schatten. Dit levert een significant verband op met leeftijd, onderstaande figuur laat dat zien.

Figuur 4.25 Leeftijd en zelf ingeschatte baankans

Van de 55-plussers denkt bijna twee derde dat de kans op een baan in loondienst (heel) klein is. Onder jongeren tot 35 jaar is dat met bijna een kwart veel lager.

zijn opgenomen in onderstaande figuur. Hierbij luidde de vraagstelling: door de gevolgen van de crisis voor mijn onderneming(en)

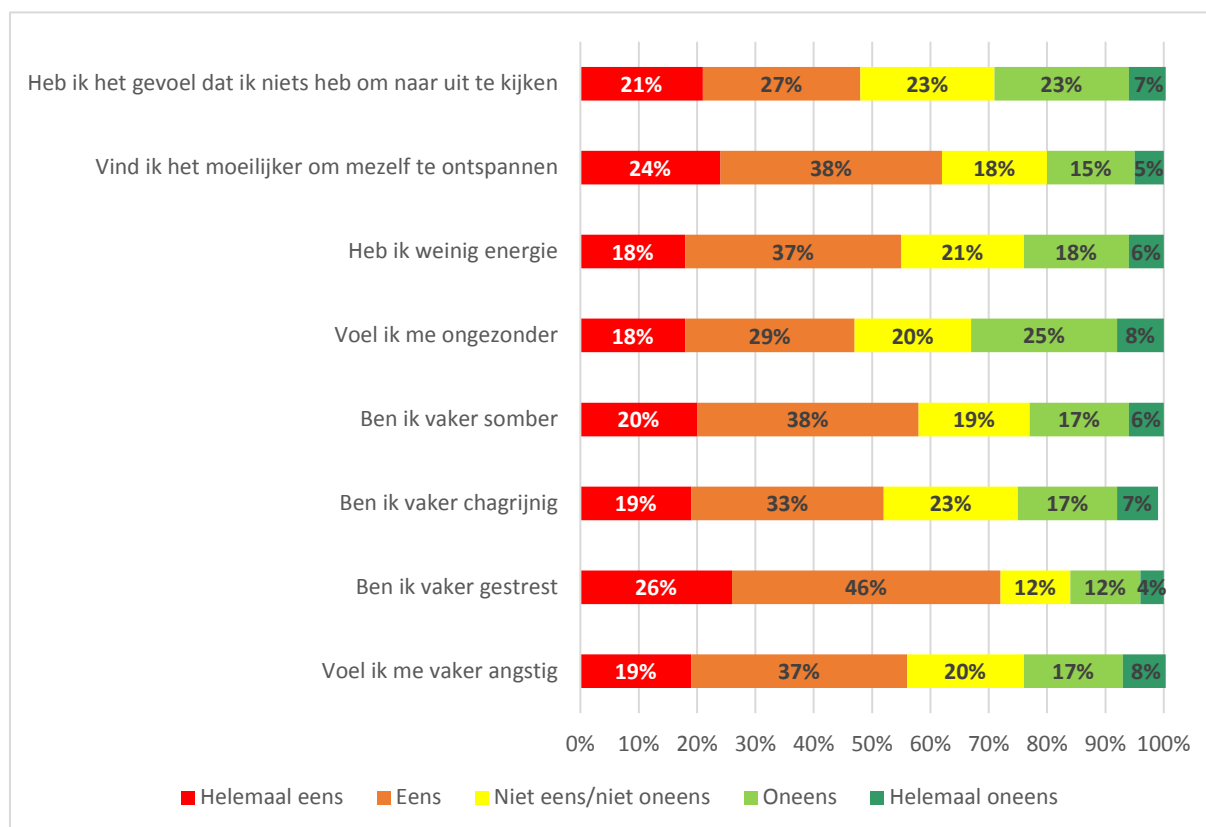
4.9 Gevolgen crisis voor mentaal welbevinden

Naast de drie aandachtsgebieden die we zojuist hebben behandeld, is in het onderzoek uitgebreid aandacht besteed aan de gevolgen van de coronacrisis voor het mentaal welbevinden van de zelfstandigen. Belangrijk verschil met de drie andere aandachtsgebieden is dat hier niet is gevraagd of de gemeente contact moet opnemen.

De gevolgen van de crisis voor het mentaal welbevinden zijn uitgevraagd middels stellingen die

Figuur 4.26 Gevolgen coronacrisis voor mentaal welbevinden

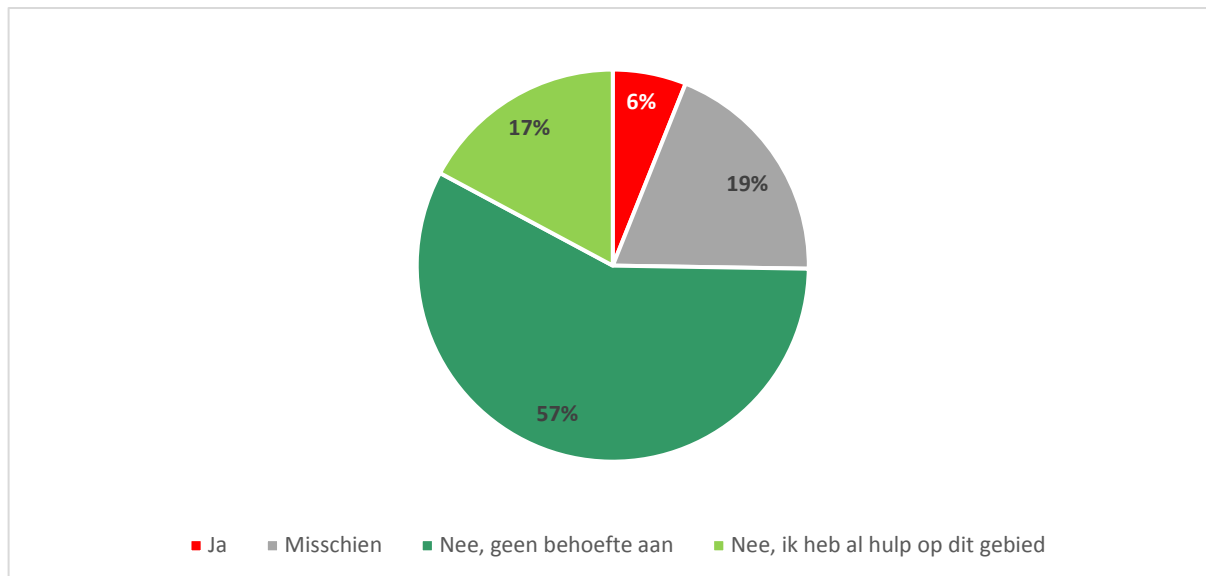
We zien dat de balans duidelijk negatief uitslaat, voor alle negatief geformuleerde stellingen geldt dat de groep die het er (helemaal) mee eens is, groter is dan de groep die zich er niet in herkent. Toegenomen stress wordt het vaakst genoemd (72 procent). Er minder goed in slagen om te ontspannen (62 procent) en somberheid (58 procent) vormen de top-3. Verder zien we een

aanzienlijke groep (47 procent) die zich ongezonder voelt. Alles overziend luidt de conclusie dat de coronacrisis heeft geleid tot een behoorlijke aanslag op het mentaal welbevinden van de zelfstandigen. Grosso modo laat 50-70 procent weten dat de coronacrisis een negatief effect heeft gehad op gezondheid en mentaal welbevinden.⁴⁷

Vervolgens is gevraagd of men professionele hulp nodig heeft op dit gebied.

⁴⁷ Dat de crisis heeft geleid tot aanzienlijke gevolgen voor het mentaal welbevinden van ondernemers, blijkt bijvoorbeeld ook uit de mate waarin gebruik is gemaakt van de Mkb-noodlijn, die in februari 2021 is geopend. Sindsdien is er zo'n 8.000 keer gebruik van gemaakt. Zie: NOS, augustus 2021.

Figuur 4.27 Behoeftte aan professionele hulp mentale problematiek

De figuur laat zien, dat 57 procent aangeeft geen psychosociale ondersteuning nodig te hebben. Nog eens 17 procent laat weten al de nodige ondersteuning te ontvangen. Bijna een vijfde twijfelt over de noodzaak van professionele hulp en 6 procent laat weten behoefte te hebben aan hulp, maar heeft deze nog niet. Bij elkaar gaat het dus om een kwart van de respondenten dat (misschien) ondersteuning nodig heeft.

Ook hier is een achtergrondanalyse uitgevoerd voor leeftijd, opleidingsniveau en migratieachtergrond. Dit heeft het volgende opgeleverd:

Leeftijd:

- Er zijn significante verbanden met leeftijd, behalve voor vaker chagrijnig zijn en het moeilijker vinden om te ontspannen. De overige zes stellingen laten allemaal hetzelfde verband zien: jongeren tot 35 jaar zijn mentaal (veel) zwaarder getroffen dan 55-plussers⁴⁸. De leeftijdscategorie 35-54 neemt overall een middenpositie in. Als we bijvoorbeeld kijken naar de stelling dat men zich door de crisis angstiger voelt dan is 65 procent van de jongeren tot 35 jaar het daarmee (helemaal) eens. Onder 55-plussers is dat met 37 procent veel lager. De

35-54-jarigen nemen met 52 procent een middenpositie in.

Migratieachtergrond:

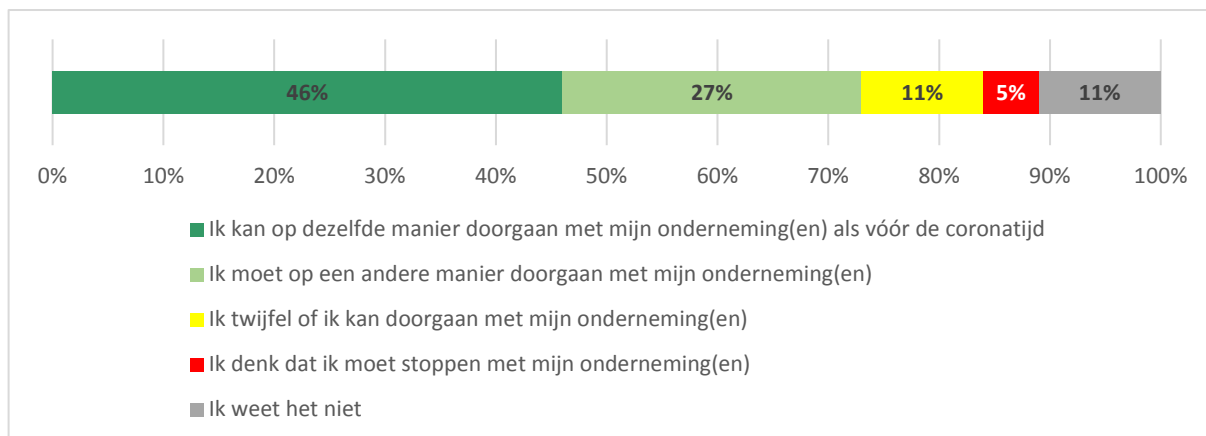
- Dit levert significante verschillen op tussen mensen mét en zonder migratieachtergrond. De algemene deler is dat degenen met migratieachtergrond mentaal harder zijn getroffen door de crisis dan degenen zonder migratieachtergrond. Dit geldt bijvoorbeeld voor de stelling dat men zich door de crisis angstiger voelt. Van degenen zonder migratieachtergrond is 48 procent het (helemaal) eens met deze stelling. Bij de groep met migratieachtergrond is dat 69 procent.

4.10 Doorgaan of stoppen?

Één van de belangrijkste vragen in het onderzoek is het toekomstperspectief van de ondernemers. Kunnen zij hun onderneming voortzetten, moet er wellicht iets veranderen of is hun onderneming niet meer levensvatbaar als de steunmaatregelen ten einde komen? In onderstaande figuur is het resultaat weergegeven.

⁴⁸ Het CBS constateert dat jongvolwassenen vaker somber zijn dan vóór corona. Met name in het eerste kwartaal van 2021 blijkt ruim een kwart van de 18-25-jarigen psychisch ongezond te zijn, vóór de crisis wat dat de helft minder. In het tweede kwartaal van 2021 neemt dit iets af naar een kleine 24 procent. Zie: Mentale gezondheid in de eerste helft van 2021 op dieptepunt, CBS, 3-9-2021.

Figuur 4.28 Toekomstperspectief

Bijna de helft, 46 procent, denkt de onderneming(en) te kunnen continueren op dezelfde wijze als vóór de coronatijd. Ruim een kwart geeft aan dat er aanpassingen noodzakelijk zijn, maar ook zij denken door te kunnen gaan. Bij elkaar is dus bijna driekwart van mening dat men door kan met de huidige onderneming als de steunmaatregelen zijn afgebouwd.

De groep die twijfelt over continuering omvat 11 procent, 5 procent vreest te moeten stoppen en 11 procent weet het niet. Het komt er dus op neer dat 16 procent denkt dat er een kans is om te moeten stoppen, daarvan geeft 5 procent aan dat dat een reëel scenario is.

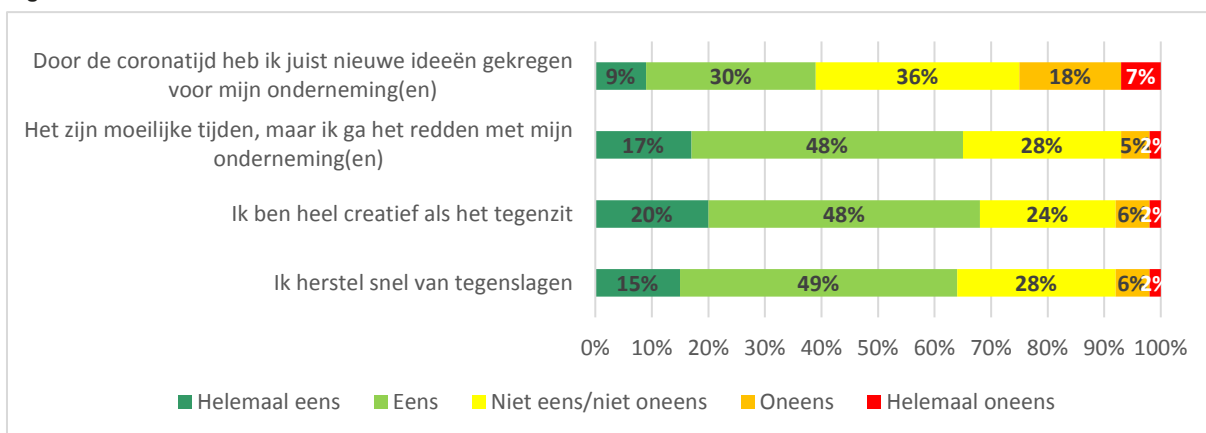
Samenvattend concluderen we dat 16 procent, dat is één op de zes ondernemers op zijn minst twijfels heeft over het voortzetten van hun ondernemingen. Omdat doorgaan of stoppen een kernvraag is in het onderzoek, is hier een achtergrondanalyse uitgevoerd

om te kijken of er significante verschillen zijn qua leeftijd, opleidingsniveau en migratieachtergrond. Hieruit blijkt dat er voor deze persoonskenmerken geen significante verschillen zijn tussen degenen die denken door te kunnen met hun onderneming, degenen die daarover twijfelen en degenen die denken te moeten stoppen.

4.11 Veerkracht

We hebben gezien dat de ondernemers op meerdere vlakken (ernstig) zijn getroffen door de crisis. Het gaat dan om derving van inkomsten, schuldvorming, gezondheid en welbevinden. De vraag is dan in welke mate ze zichzelf in staat achten om weer op te krabbelen. Om daar een beeld van te krijgen zijn onderstaande stellingen voorgelegd.

Figuur 4.29 Veerkracht

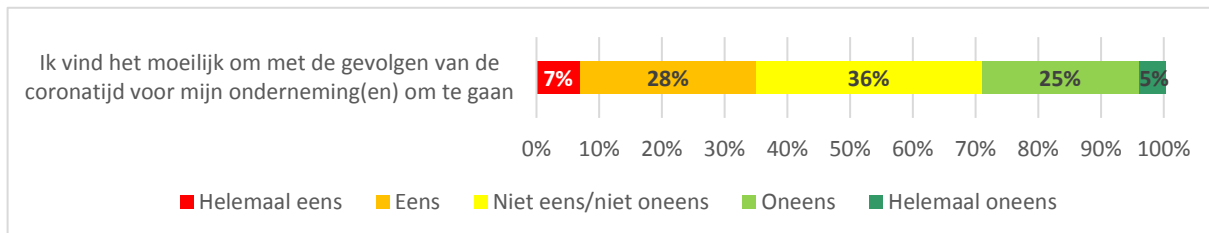

De onderste drie stellingen leveren ongeveer hetzelfde resultaat op; driekwart is het (helemaal) met de stellingen eens. Men kan goed met tegenslagen omgaan, is creatief en men denkt het te gaan redden met de onderneming(en). Hieruit spreekt veerkracht. Voor wat betreft de inschatting of men het ondanks de crisis gaat redden met de onderneming(en) blijkt dat 7 procent het hier (helemaal) mee oneens is. Dat komt goed overeen met de 5 procent die denkt te moeten

stoppen, zoals we zagen in de vorige paragraaf. De bovenste stelling wijst uit dat een kleine 40 procent juist innovatieve ideeën heeft ontwikkeld door de crisis. Voor 25 procent geldt dat niet.

Aanvullend is nog een vijfde stelling voorgelegd, deze is in tegenstelling tot de andere stellingen negatief geformuleerd, vandaar dat we deze hier apart behandelen. Het resultaat vormt de volgende figuur.

Figuur 4.30 Veerkracht (2)

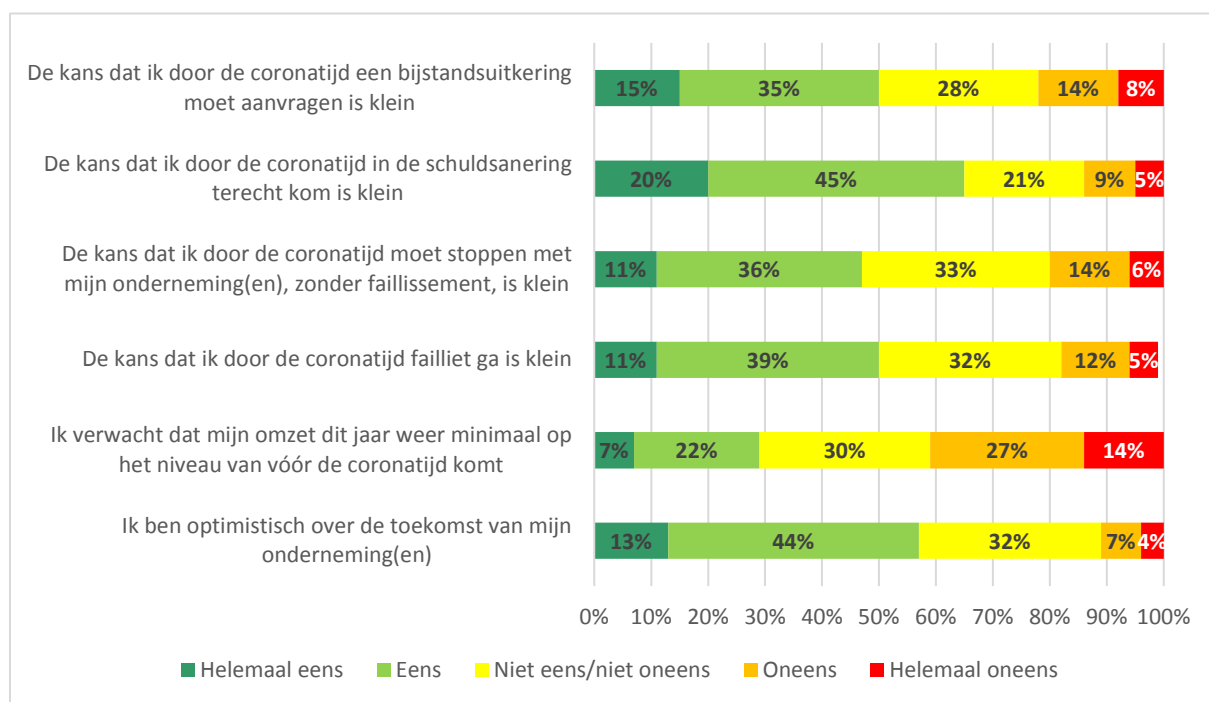

De figuur wijst uit dat ruim een derde (veel) moeite heeft om met de gevolgen van de crisis om te gaan. Voor krap een derde geldt dat juist niet, eveneens een derde kiest voor een neutrale positie. Alles overziend leveren de stellingen een positief beeld op, twee derde denkt de crisis te boven te komen, ongeveer een derde vindt dat lastig en twijfelt in meer of mindere mate over de toekomst.

4.12 Toekomstverwachtingen

In het verlengde van veerkracht liggen toekomstverwachtingen. Het gaat dan om de inschatting van de kans dat men een beroep moet doen op de bijstand en schuldhulpverlening, de kans op stoppen met de onderneming zonder en met faillissement, de omzetverwachting en een optimistische toekomstvisie. De resultaten vormen de volgende figuur.

Figuur 4.31 Toekomstverwachtingen

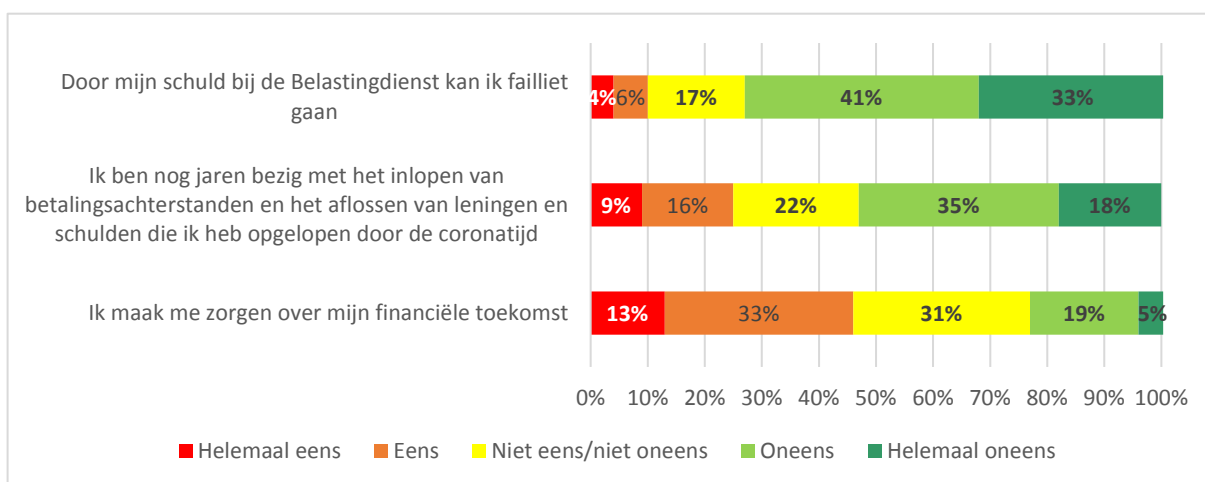
De eerste stelling laat zien dat ruim 20 procent denkt dat er een kans is dat ze een beroep moeten doen op de bijstand. Voor schuldsanering is dat 14 procent. Voorts denkt ongeveer 20 procent dat er een kans is dat ze moeten stoppen zonder faillissement. Met faillissement is dat met 17 procent iets lager.

Voor wat betreft de omzetverwachting in 2021 is men wat terughoudender; ruim 40 procent verwacht dit jaar nog niet op het niveau te komen van vóór de crisis. Dit is tevens een signaal dat financiële kwetsbaarheid voor een aanzienlijk

deel geen korte termijn problematiek is. Tot slot zien we dat ruim 10 procent pessimistisch is over de toekomst van zijn of haar onderneming(en). Samenvattend stellen we vast dat ongeveer 20 procent te typeren valt als kwetsbaar. Ze houden in meer of mindere mate rekening met het einde van hun onderneming en sluiten niet uit dat ze moeten terugvallen op een bijstandsuitkering.

Naast de zojuist behandelde positief geformuleerde stellingen zijn nog drie negatief geformuleerde stellingen voorgelegd. Het resultaat hiervan vormt de volgende figuur.

Figuur 4.32 Toekomstverwachtingen (2)

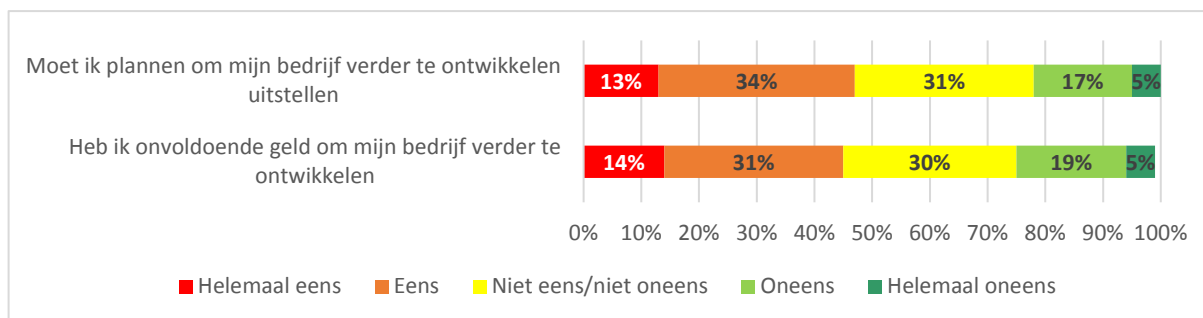

De afgelopen periode hebben diverse media erop gewezen dat de enorme schuld van ondernemers, ontstaan door uitgestelde belastingafdracht, bij de Belastingdienst een bedreiging kan vormen voor ondernemers. De eerste stelling laat zien dat 10 procent die dreiging onderschrijft. Dat de huidige financiële situatie van door de coronacrisis getroffen ondernemers nog jaren doorwerkt wordt middels de tweede stelling onderschreven door een kwart van de respondenten. Ook hier zien we dus een signaal dat inkomstenderving door de lockdownmaatregelen met betalingsachterstanden en schulden als gevolg geen korte termijn problematiek is. Als een soort

eindconclusie laat de laatste stelling zien dat bijna de helft van de ondernemers zich zorgen maakt over zijn of haar financiële toekomst.

We hebben gezien dat 40 procent verwacht dat de omzet in 2021 niet meer op het niveau van vóór de crisis komt en dat 25 procent verwacht nog jaren bezig te zijn met het inlopen van betalingsachterstanden en het aflossen van schulden. Dat roept de vraag op wat de gevolgen zijn voor de doorontwikkeling van de ondernemingen. Om daar een beeld van te krijgen, zijn nog twee stellingen voorgelegd.

Figuur 4.33 Gevolgen coronacrisis voor doorontwikkeling onderneming

Beide stellingen leveren ongeveer hetzelfde resultaat op. Bijna de helft geeft aan dat de coronacrisis zijn weerslag heeft op de toekomst. De financiële gevolgen van de crisis werken dan remmend op de welhaast noodzakelijk doorontwikkeling van de onderneming. Ook dit zien we als signaal dat kwetsbaarheid van getroffen ondernemers niet ophoudt bij het beëindigen van lockdownmaatregelen en de Tozo-regeling.

4.13 Conclusies

In deze afsluitende paragraaf trekken we de conclusies en formuleren we zo mogelijk aanbevelingen. In eerste instantie doen we dat aan de hand van de onderzoeksvragen die in hoofdstuk 1 zijn geformuleerd.

A Ondersteuningsbehoefte

De eerste onderzoeksvraag had betrekking op de ondersteuningsbehoefte van kwetsbare zelfstandigen:

Welke ondersteuningsbehoeften hebben financieel kwetsbare zelfstandig ondernemers, zowel wat betref betreft hun inkomen (w.o. ondersteuning bij schulden) als wat betreft hun arbeidsmarktpositie?

De ondersteuningsbehoefte is in dit onderzoek uiteengelegd in een drietal pijlers, te weten ondersteuning bij financiële problematiek, ondersteuning bij de bedrijfsvoering en ondersteuning bij het zoeken naar een baan in loondienst als verder ondernemen geen reële optie meer is. Voor de drie pijlers heeft het onderzoek het volgende opgeleverd.

Conclusies

- Ondersteuning bij financiële problematiek
 - Bijna 60 procent van de zelfstandigen met een Tozo-uitkering heeft een ondersteuningsbehoefte

op financieel gebied. Een derde van deze groep denkt dat ondersteuning noodzakelijk is, twee derde twijfelt aan die noodzaak.

- Van de zelfstandigen met een Tozo-uitkering geeft 16 procent aan behoefte te hebben aan contact met de gemeente Rotterdam om te bepalen of en welke ondersteuning er geboden kan worden.
 - De ondersteuningsbehoefte op financieel gebied blijkt samen te hangen met leeftijd, opleidingsniveau en migratieachtergrond. Jongeren tot 35 jaar, laagopgeleiden en zelfstandigen met een migratieachtergrond hebben relatief vaak een ondersteuningsbehoefte.
- Ondersteuning bij de bedrijfsvoering
 - Ruim de helft van de zelfstandigen met een Tozo-uitkering heeft een ondersteuningsbehoefte voor wat betreft de bedrijfsvoering. Veel minder respondenten vinden echter dat de gemeente Rotterdam hier een rol kan spelen. Uiteindelijk geeft 14 procent aan behoefte te hebben aan contact met de gemeente om te bepalen of en welke ondersteuning er geboden kan worden.
 - De behoefte aan ondersteuning bij de bedrijfsvoering is uitgesplitst naar een vijftal mogelijkheden.
 - Directe hulp, omdat men anders een faillissement vreest, 6 procent wil contact met de gemeente Rotterdam.
 - Coaching, 11 procent wil contact met de gemeente Rotterdam.
 - Omscholing, om activiteiten te verleggen naar andere producten of branches, 8 procent wil contact met de gemeente Rotterdam.
 - Bijscholing, om het bedrijfsresultaat te verbeteren, 11 procent wil contact met de gemeente Rotterdam.
 - Ondersteuning van een boekhouder/accountant, omdat de financiële middelen daarvoor ontbreken, 8 procent wil contact met de gemeente Rotterdam.

- Alles overziend is de behoefte aan ondersteuning door middel van coaching en bijscholing door de gemeente het grootst, gevolgd door omscholing en de inzet van een boekhouder/accountant. De behoefte aan directe ondersteuning is het kleinst, maar dit is wel een schreeuw om hulp, omdat men anders vreest failliet te gaan.
- De contactgegevens van de respondenten die contact willen, zijn doorgegeven aan het Regionaal Bureau Zelfstandigen, met uitzondering van degenen die om- of bijscholing willen. Deze groep is doorgezet naar het Leerwerkloket Rijnmond.
- Ondersteuning bij de bedrijfsvoering hangt samen met leeftijd. De behoefte aan ondersteuning bij de bedrijfsvoering is onder jongeren tot 35 jaar, tweemaal hoger dan onder 55-plussers. Het gaat dan om één op de drie jongeren en één op de zes 55-plussers. Verder hebben laagopgeleiden wat vaker een ondersteuningsbehoefte dan hoogopgeleiden.

3. Ondersteuning bij het zoeken naar een baan in loondienst

Ondersteuning bij het zoeken naar een baan in loondienst is afhankelijk van het toekomstperspectief van de zelfstandige. Het gaat er dan om of men er (enigszins) rekening mee houdt dat zij hun onderneming moeten beëindigen en als dat het geval is, kan het zijn dat zij geen baan in loondienst ambiëren, bijvoorbeeld omdat ze met vervroegd pensioen gaan.

- Uiteindelijk geeft 24 procent aan (wellicht) ondersteuning nodig te hebben bij het zoeken naar een baan in loondienst, 5 procent wil hiervoor een beroep doen op de gemeente. De contactgegevens van deze groep zijn doorgegeven aan het matchingsplatform HalloWerk, een samenwerkingsverband tussen werkgevers en de gemeente Rotterdam.

Mentale problematiek ten gevolge van de crisis

In het onderzoek is nagegaan welke gevolgen de crisis heeft gehad voor gezondheidsbeleving en mentaal welbevinden. Ook hier is gevraagd of men behoefte heeft aan ondersteuning, het verschil met de drie aandachtsgebieden die hiervoor zijn behandeld, is dat hier niet is gevraagd of de gemeente contact moet opnemen.

Conclusies

Het onderzoek heeft het volgende opgeleverd:

- Bijna de helft van de zelfstandigen voelt zich ten gevolge van de crisis ongezond.
- Circa 60 procent van de zelfstandigen geeft aan dat de crisis een negatief effect heeft gehad op hun mentaal welbevinden. Het gaat dan om meer stress, weinig energie, zich somber voelen en angstgevoelens.
- 6 procent geeft aan behoefte te hebben aan professionele hulp, nog eens 19 procent laat weten misschien ondersteuning op dit vlak nodig te hebben, 17 procent heeft al ondersteuning bij mentale problematiek. Ruim 40 procent heeft dus in meer of minder mate behoefte aan ondersteuning op het mentale vlak.
- De gevolgen van de crisis voor het mentaal welbevinden hangen samen met leeftijd; hoe jonger hoe groter de impact. Daarnaast zijn zelfstandigen met een migratieachtergrond harder getroffen dan de groep zonder migratieachtergrond.

B Toekomstperspectief

De tweede onderzoeksvraag had betrekking op het toekomstperspectief van kwetsbare ondernemers en luidde:

Wat is het toekomstperspectief van de ondernemers: hoe zien zij de mogelijkheden tot continuering van hun bedrijf? Hoe beoordelen zij hun toekomstige inkomens-/vermogenspositie? Overwegen zij het bedrijf af te bouwen of een doorstart te maken? Denken zij aan het opzetten van een ander bedrijf, een baan in loondienst of zien de zelfstandigen andere scenario's voor zich?

Conclusies

Doorgaan of stoppen met ondernemen?

Het onderzoek wijst uit dat er veel onzekerheid is over de toekomst. Als het gaat om stoppen of doorgaan met ondernemen levert het onderzoek het volgende op:

- Bijna de helft van de zelfstandigen denkt het bedrijf op dezelfde wijze te kunnen voortzetten als vóór de coronacrisis.
- Ruim een kwart denkt dat aanpassingen noodzakelijk zijn, maar ook zij verwachten dat ze hun bedrijf kunnen voortzetten.

- Ruim 10 procent twijfelt over voortzetting van hun bedrijf.
- 5 procent denkt te moeten stoppen met hun bedrijf.
- Ruim 10 weet het niet.
- Alles overziend luidt de eindconclusie dat ongeveer één op de zes zelfstandigen met een Tozo-uitkering op zijn minst twijfels heeft over voortzetting van de onderneming.

Toekomstverwachtingen

In het onderzoek is gevraagd hoe groot men de kans inschat op een aantal negatieve scenario's, dat levert het volgende op:

- Ruim 20 procent denkt dat er een kans is dat men uiteindelijk een beroep moet doen op de bijstand.
- Bijna 15 procent houdt rekening met schuldsanering.
- 10 procent denkt dat schulden bij de Belastingdienst kunnen leiden tot een faillissement.
- Alles overziend luidt ook hier de conclusie dat grofweg één op de zes zelfstandigen kwetsbaar is en er een kans is op bijstandsafhankelijkheid, schuldsanering of een faillissement.

Langdurige kwetsbaarheid

Het onderzoek heeft verschillende signalen opgeleverd dat financiële kwetsbaarheid ten gevolge van de crisis volgens de zelfstandigen geen korte termijn problematiek is.

- Ruim 40 procent denkt niet dat de omzet in 2021 nog op het niveau komt van vóór de crisis.
- Een kwart denkt nog jaren bezig te zijn met het inlopen van betalingsachterstanden en het aflossen van leningen die ten gevolge van de crisis zijn aangegaan.
- Bijna de helft van de zelfstandigen geeft aan dat de financiële gevolgen van de crisis, consequenties hebben voor de doorontwikkeling van hun onderneming.

C Financiële gevolgen van de crisis

De ondersteuningsbehoefte en het toekomstperspectief van zelfstandigen wordt in belangrijk mate bepaald door de financiële gevolgen van de crisis, daarom is in het onderzoek uitgebreid aandacht besteed aan schuldvorming en rondkomen.

Leningen en/of betalingsachterstanden

Inkomstenderving ten gevolge van de crisis kan leiden tot betalingsachterstanden en schuldvorming. De enquête wijst uit dat ruim een kwart ten gevolge van de crisis een lening heeft moeten aangaan én betalingsachterstanden heeft opgelopen. Nog eens 12 procent is alleen een lening aangegaan en 16 procent heeft alleen betalingsachterstanden opgelopen. De conclusie luidt:

- Ruim de helft van de zelfstandigen met een Tozo-uitkering heeft ten gevolge van de crisis schulden opgelopen die bestaan uit leningen en/of betalingsachterstanden.
- Dit blijkt samen te hangen met opleidingsniveau; van de laagopgeleiden heeft bijna 60 procent zowel een lening als betalingsachterstanden, onder hoog opgeleiden is dat met ruim 20 procent veel lager. Hetzelfde geldt voor een migratieachtergrond. Van de zelfstandigen met een migratieachtergrond is 43 procent een lening aangegaan in combinatie met betalingsachterstanden. Onder zelfstandigen zonder migratieachtergrond is dat met 28 procent aanzienlijk lager.

Als we leningen en betalingsachterstanden afzonderlijk bekijken, kunnen we het volgende concluderen:

- Ruim 40 procent van de zelfstandigen met een Tozo-uitkering is een lening aangegaan ten gevolge van de crisis.
- Deze leningen bestaan voor ruim 80 procent uit informele leningen binnen het sociaal netwerk.

Voor betalingsachterstanden geldt:

- Bijna 40 procent van de zelfstandigen met een Tozo-uitkering heeft door de crisis betalingsachterstanden opgelopen.
- De meest genoemde bronnen van betalingsachterstanden zijn de Belastingdienst (59 procent), het sociaal netwerk (58 procent) en gemeentelijke belastingaanslagen (49 procent).
- De omvang van de betalingsachterstanden wordt door bijna driekwart bestempeld als (heel) problematisch.

Rondkomen

In het onderzoek is nagegaan wat de gevolgen van de crisis zijn voor wat betreft financieel rondkomen. Vóór de crisis kon bijna 15 procent (heel) moeilijk rondkomen. In juni 2021 was dat toegenomen tot ruim 40 procent. Dit leidt tot de volgende conclusie:

- Ongeveer één op de zes ondernemers met een Tozo-uitkering had het ook vóór de crisis al financieel moeilijk. Ruim een jaar na het begin van de coronacrisis is de groep die het financieel moeilijk heeft dus met 25 procentpunten toegenomen. Hierbij geldt dat jongeren tot 35 jaar in juni 2021 veel vaker (heel) moeilijk rondkomen dan degenen die ouder zijn.
- Een andere indicatie dat een deel van de zelfstandigen ook vóór de crisis al financieel kwetsbaar was is dat een kwart vóór de crisis maximaal € 1.500 netto per maand verdiende.
- De coronacrisis heeft ontegenzeggelijk grote gevolgen gehad voor de financiële positie van zelfstandigen. Gebleken is echter dat 15 procent ook vóór de crisis een inkomen verdiende waarmee men (heel) moeilijk kon rondkomen.
- Spaargeld vormt een buffer waarmee inkomstenderving enige tijd kan worden opgevangen. Het onderzoek maakt duidelijk dat een deel van de zelfstandigen spaargeld heeft ingezet om te kunnen rondkomen. In juni 2021 gaf circa de helft van de zelfstandigen aan dat het spaargeld op is.

D Overige onderzoeksresultaten

Naast beantwoording van de onderzoeksvragen betreffende de ondersteuningsbehoefte en toekomstverwachtingen en aandacht voor de financiële gevolgen van de crisis heeft het onderzoek nog een aantal overige resultaten opgeleverd.

Geschiktheid gemeente Rotterdam als ondersteuner

Het beroep dat zelfstandigen eventueel zullen doen op de gemeente Rotterdam is afhankelijk van de mate waarin zij de gemeente als een geschikte partner beschouwen. Dit blijkt afhankelijk te zijn van het soort ondersteuning:

- Ondersteuning op financieel gebied: 80 procent vindt de gemeente in meer of mindere mate een geschikte partner.
- Ondersteuning bij de bedrijfsvoering: 48 procent vindt de gemeente in meer of mindere mate een geschikte partner.

- Ondersteuning bij het zoeken naar een baan in loondienst: 54 procent vindt de gemeente in meer of mindere mate een geschikte partner.
- Ondersteuning op mentaal gebied: 43 procent vindt de gemeente in meer of mindere mate een geschikte partner.
- Deze uitkomsten hangen voor ondersteuning op mentaal gebied samen met leeftijd en opleidingsniveau. Voor ondersteuning op het mentale vlak geldt dat 55-plussers de gemeente minder vaak geschikt vinden als ondersteuningspartner. Van de laagopgeleiden vindt de helft de gemeente een geschikte partner, onder hoogopgeleiden is dat met 40 procent aanzienlijk lager.

Deze uitkomsten laten de zelf ingeschatte mate van zelfredzaamheid zien. De gemeente is niet de enige partij die ondersteuning kan bieden op de verschillende aandachtsgebieden. Voor financiële problematiek kunnen zelfstandigen bijvoorbeeld een beroep doen op banken of de Belastingdienst en eventueel een betalingsregeling overeenkomen. Voor het zoeken naar een baan in loondienst geldt dat sommige respondenten inschatten dat ze dat uitstekend op eigen kracht kunnen. Een relatief hoog percentage dat aangeeft dat de gemeente geen geschikte partij is, is dus geen negatieve uitkomst, maar zegt iets over de mate waarin zelfstandigen zichzelf in staat achten om ondersteuning langs andere wegen te zoeken.

Terugvordering Tozo

Conclusies

- 60 procent van de Tozo-gebruikers heeft te maken gehad met terugvordering van een Tozo-verstreking of een deel daarvan. Hiervan kon ruim de helft de terugvordering niet in één keer volledig terugbetalen.
- Dit heeft geleid tot veel frustratie en teleurstelling. Dit komt voort uit onvoldoende kennis van de voorwaarden van de Tozo-regeling en leidt tot onterechte aanvragen die toch zijn bevoorschot, met volledige terugvordering als resultaat.
- Terugvordering wordt grotendeels veroorzaakt doordat inkomsten uiteindelijk hoger waren dan tijdens de aanvraag ingeschat door de zelfstandige. De spelregels van inkomsten in combinatie met een Tozo-voorschot blijken lang niet altijd duidelijk te zijn geweest.

- Een punt dat hier ook nog speelt is dat een Tozo-verstreking bij personen met een verdienende partner voor de helft wordt opgeteld bij het inkomen van de partner door de Belastingdienst, dat was voor velen een onaangename verrassing en dat leidt tot een afnemend vertrouwen in de overheid.

Combinatie Tozo en TONK

Conclusie

- Van de Tozo-gebruikers geeft 10 procent aan tevens een TONK-uitkering te hebben ontvangen. Ondanks promotie van de TONK-regeling, onder andere door digitale billboards in de stad, aankondiging in weekbladen, sociale media en het openbaar vervoer lijkt er sprake te zijn van onderbenutting van de TONK-regeling.

Zelfstandigen leunen sterk op hun sociale netwerk

- Het sociale netwerk, inclusief andere ondernemers, vormt de belangrijkste ondersteuningsbron van ondernemers die gebruik hebben gemaakt van de Tozo-regeling. Van de professionele organisaties scoort de gemeente Rotterdam aanzienlijk beter dan de KvK en sector- en brancheorganisatie. Vooral jongeren tot 35 leunen op hun sociale netwerk en andere ondernemers. Ondernemers van boven de 35 jaar oriënteren zich juist vaker op professionele organisaties.
- Dat het sociale netwerk van zelfstandigen het vaakst, namelijk door bijna 60 procent, wordt genoemd als ondersteuningsbron zien we terug als het gaat om leningen die zijn aangegaan ten gevolge van de crisis. Een derde van alle zelfstandigen die gebruik hebben gemaakt van de Tozo-regeling heeft geld geleend binnen het sociaal netwerk.

'Die kleine klantjes zoals ik, daar hebben ze geen oog voor'- de psychologe

Eline (51 jaar, middelbaar opgeleid) is gespecialiseerd in psychische problematiek bij kinderen. Sinds zes jaar heeft ze een bedrijf, waarmee ze ouders en professionals ondersteunt, onder meer in de crisishulp. Voor de corona ging zij live bij bedrijven, organisaties en scholen langs. Nationaal en internationaal geeft zij trainingen, workshops en colleges. Ze schrijft daarnaast boeken over het onderwerp. Het bedrijf liep goed. Ze is gehuwd en heeft zelf een zorgintensief kind. Haar echtgenoot is ook zelfstandig ondernemer.

Begin 2020 stond de lancering van haar tweede boek stond gepland, ze had een zaal afgehuurd, alles geregeld en toen was daar ineens de lockdown. Alles moest ineens omgezet worden van live naar online bijeenkomsten. Dit heeft haar veel geld gekost (trainingen, systemen, apparatuur), terwijl er geen inkomsten waren: de agenda druppelde leeg.

Eline is heel gefrustreerd over het coronabeleid in Nederland, dan weer open, dan weer contactbeperkende maatregelen, waardoor haar klanten opdrachten uitstelden. Ze voelt zich niet gezien.

"Ik ben in verhouding maar een kleine ondernemer, ik heb geen tien horecazaken. Ik probeer met de passie en de missie die ik heb iets moois neer te zetten. Die regelgeving die de hele tijd verandert, dan weer open, dan weer dicht, dat kost mij gewoon heel veel geld en dat snappen zij niet, want ze kijken niet eens naar mij."

Ze heeft Tozo-1 aangevraagd, maar ook dat ging moeizaam, omdat ze de regelgeving niet begreep. Ook heeft ze Tozo-2 gekregen, terwijl ze dat eigenlijk niet wilde. Dit zorgde voor stress en misverstanden. Andere regelingen heeft ze niet aangevraagd. Ze begreep "al die rare afkortingen" niet. Ze zou het fijn gevonden hebben om van de gemeente een lijstje te hebben gehad waarop stond waar je als ondernemer recht op zou hebben in Jip en Janneke taal.

Financieel gaat het niet goed. Eline schat in dat haar inkomsten met 40-60 procent gedaald zijn. Haar echtgenoot is failliet gegaan ten gevolge van de coronacrisis. Het huishoudensinkomen is gezakt naar bijstandsniveau.

Ondertussen maakt zij veel onbetaalde uren, maar inkomsten levert dat niet op. Er zijn wel betalingsachterstanden ontstaan, maar daar heeft zij betalingsregelingen voor getroffen.

Mentaal is dit echtpaar zwaar getroffen door de crisis. Dit uit zich in ernstige psychische klachten bij haarzelf en haar man. Eline is bij de huisarts geweest. Ze staat al een jaar op de wachtlijst voor de geestelijke gezondheidszorg. Voorts kwam haar kind, dat psychische klachten heeft die los staan van de coronacrisis, thuis te zitten, doordat scholen waren gesloten. Dat is haar ook zwaar gevallen.

Eline voelt zich in de steek gelaten.

"Ik heb nul vertrouwen in de gemeente. Ja, grote bedrijven want die gaan op tv lopen schreeuwen. Ja, dan komen ze wel in actie, want dan zijn ze een beetje op hun ego getrapt. Die ouders en kinderen waar ik mee te maken heb, moeten het zelf uitzoeken. Er gaan miljoenen naar bedrijven en dat vind ik helemaal prima, maar mijn kind dan en die ouders? Die hebben het nu heel zwaar. Dat maakt mij ontzettend boos."

Ze wil graag financiële ondersteuning van de gemeente. Ook heeft ze veel geïnvesteerd in scholing om haar werkzaamheden online te kunnen voortzetten en ze heeft veel onbetaalde uren in het bedrijf gestoken. Dit zou ze graag vergoed willen krijgen. Ze weet alleen niet waar ze terecht kan daarvoor.

Eline heeft momenteel wel inkomsten, maar die zijn nodig voor de vaste lasten, het betalen van diensten en online abonnementen. Ze denkt nog jaren bezig te zijn met het terugbetalen van betalingsachterstanden, ook dat levert veel stress op. Alles overziend zet zij in op continuering van haar bedrijf, maar de toekomst is heel onzeker. Een baan in loondienst is absoluut geen optie voor haar, zegt ze. Ze is tenslotte altijd zelfstandig ondernemer geweest.

5 Resultaten interviews

5.1 Inleiding en methodologische verantwoording

In dit hoofdstuk wordt op basis van een aantal semi-gestructureerde interviews nader ingegaan op de situatie van ondernemers in coronatijd. Het gaat om interviews met 14 ondernemers, waarvan er 6 in deze rapportage zijn geportretteerd. Deze ondernemers hebben allen in de enquête aangegeven het (helemaal) eens te zijn met de stelling 'ik heb moeite om met de gevolgen van de coronacrisis voor mijn onderneming om te gaan'. Zoals in hoofdstuk 4 beschreven is, omvat deze categorie een derde van alle ondernemers. Vervolgens is gekeken naar het toekomstperspectief van de ondernemers. Het gaat dan om doorgaan met het bedrijf, twijfel over doorgaan of de neiging tot stoppen met ondernemen. Uit elk van deze categorieën zijn respondenten geselecteerd. Tot slot is gekeken naar hun ondersteuningsbehoefte die eventueel door de gemeente Rotterdam kan worden geboden. Het gaat dan om schuldhulpverlening, hulp bij de bedrijfsvoering of ondersteuning bij het zoeken naar een baan in loondienst. Ook op basis van deze antwoorden zijn respondenten geselecteerd.

De interviews zijn telefonisch uitgevoerd, ruim een maand nadat de respondenten deelgenomen hadden aan de enquête. De interviews duurden doorgaans een half uur tot drie kwartier. Op basis van opnames en uitgebreide aantekeningen zijn samengevatte casusbeschrijvingen gemaakt, die gebruikt zijn voor de analyse.

Centraal in de analyse staat het toekomstperspectief van de ondernemers en hun behoefte aan ondersteuning bij de realisatie daarvan. Voorts wordt beschreven welke factoren van invloed zijn op het toekomstperspectief van de ondernemers en hun behoefte aan ondersteuning

5.2 Toekomstperspectief

In de selectie van respondenten is een verdeling aangehouden van ondernemers die willen doorgaan met hun bedrijf, willen stoppen of nog twijfelen. Uiteraard komt dit terug in de interviews, waarin de respondenten verder toelichting geven op hun perspectief en hun strategische handelen. Zoals zal blijken, zegt het toekomstperspectief niet alles over de reële situatie op het moment van de dataverzameling: al heeft men de ambitie om het bedrijf door te zetten, soms staat de onderneming in de realiteit op laag pitje.

Doorzetten

Een aantal respondenten wil het bedrijf continueren. Zoals al eerder gebleken is uit de enquête geldt dat voor (ruim) de helft van de ondernemers. Maar wat 'doorgaan' in de praktijk betekent, kan verschillen. Er zijn wat dat betreft verschillende strategieën waar te nemen.

De draad oppakken

Deze ondernemers hopen op de oude voet door te kunnen gaan, zonder veel aanpassingen aan hun bedrijfsstrategie of verandering van arbeidsmarktpositie. Hun strategie kan worden omschreven als afwachten tot de beperkende maatregelen zijn opgeheven. Eén van de respondenten, een rijschoolhouder, meldt dat hij inmiddels weer volop werk heeft en zijn inkomen terug is op het peil van voor 'corona' – al is er nog veel stress omdat hij te weinig inkomen heeft om de schulden die hij heeft moeten maken terug te kunnen betalen. Hij heeft ten gevolge van de crisis diverse betalingsachterstanden en enkele tienduizenden euro's schuld, voor de helft bij een bank, voor de helft bij familieleden.

Anderen waren op het moment van de dataverzameling nog in afwachting van verdere versoepelingen; het gaat onder meer om dansschoolhouder Asha (p. 34) en een evenementencateraar.

Doorgaan betekent soms voorlopig doorgaan in afwachting van de ontwikkeling van de vraag uit de markt.

Een zzp'er in de industrie en reparatie:

“Op dit moment: ik kan niks zeggen. Ik heb wel van een paar mensen opdrachten gekregen, maar het is afwachten. (...) Maar als je hun belt, zeggen ze het is op dit moment gewoon rustig, want het is corona. Die bedrijven willen ook niet veel geld uitgeven op dit moment, iedereen is onzeker, he. Niemand weet wat er gaat gebeuren. Dat is een probleem, want niemand wil meer investeren zoals vroeger, iedereen is even afwachten, kijken, voorzichtig. (...) Ik ga afwachten dit jaar nog en daarna ga ik beslissen wat ik ga doen, weet je. (...) Misschien ga ik kijken, ga ik in loondienst of ja... ik kijk het nu nog aan.”

Aanpassing bedrijfsstrategie

Andere ondernemers passen hun bedrijfsstrategie aan zodat ze voortaan minder kwetsbaar zijn voor beperkende maatregelen. Bijvoorbeeld door zich minder afhankelijk te maken van werkzaamheden met publiekscontacten. Een musicus:

“Mogelijk wat meer lesgeven. Of ik zou mezelf wat meer als componist/tekstschrijver... dan ben je wat minder afhankelijk van de optredens. Daar denk ik zeker over na. (...) Dat zijn reële mogelijkheden, dat kan wel. Maar dit is natuurlijk een branche die erg netwerk-afhankelijk is, dus... daar wordt aan gewerkt zal ik maar zeggen. (...) Maar het is wel zo, als ik echt meer in het schrijven mijn geld zou willen omzetten, dan zou ik wel een heel ander deel van de branche moeten gaan opzoeken. Dat is niet per se de uitvoerende branche zal ik maar zeggen. Dan zou ik wat meer richting platenmaatschappijen of publishers moeten gaan. Daar ben ik langzaam mee bezig.”

Ook enkele andere ondernemers melden dat ze meer producten of diensten online proberen te slijten en ook op die manier nu aan hun ‘zichtbaarheid’ aan het werken zijn.

Aanpassing arbeidsmarktpositie

Enkele ondernemers hebben voor de zekerheid van een baan in loondienst gekozen om nu inkomsten te hebben, maar ook in afwachting van de ontwikkelingen in de toekomst: gaat de vraag naar hun arbeidskracht weer aantrekken, wanneer gaat de samenleving weer geheel open, komt er een nieuwe lockdown? Soms

betreft het een baan binnen de branche waarin ze al als ondernemer actief waren, in andere gevallen gaat het om een geheel andere sector. Maar uiteindelijk zien deze respondenten een doorstart van hun bedrijf toch als wenkend perspectief, zoals freelance kok Rob (p. 25), eventueel naast een parttimebaan die hen van enige inkomsten kan verzekeren.

Stoppen

Zoals uit hoofdstuk 4 blijkt is zo’n vijftien procent van de ondernemers niet optimistisch over de toekomst van zijn of haar bedrijf. Een vergelijkbaar aandeel acht de kans reëel dat men zal (moeten) stoppen. Ook enkele geïnterviewde ondernemers zouden het liefst stoppen met hun bedrijf. De omstandigheden en redenen om te stoppen, verschillen.

Waarbij het bij de één al een langdurige situatie (van voor corona) betreft van financieel overleven, voorziet een andere ondernemer een structureel verminderde vraag in de markt. Deze ondernemers wensen de stap naar een baan in loondienst te maken. Een derde ondernemer wil stoppen met het bedrijf waar deze net voor corona fulltime mee gestart was, maar wil graag in een andere markt als ondernemer door.

Hoe verschillend hun situatie ook is, deze ondernemers hebben gemeen dat ze eigenlijk niet goed weten wat het vervolg op (of: van) hun ondernemerschap zou kunnen zijn en hoe ze deze in hun ogen doodlopende weg zouden kunnen verlaten.

Twijfelen

Tenslotte twijfelen enkele ondernemers tussen voortzetting van hun bedrijf of het bedrijf beëindigen en bijvoorbeeld een baan in loondienst zoeken. Twee gevestigde ondernemers zijn onzeker over de duur van de vraaguitval als gevolg van het beleid en de voorzichtigheid van opdrachtgevers om nieuwe opdrachten in te kopen. Waarbij in één geval ook speelde dat een tweede bedrijf van de ondernemer moest stoppen omdat het fysiek te zwaar werd. Een derde ondernemer was, na een faillissement, net een nieuw bedrijf aan het opzetten toen de eerste lockdown van kracht werd – waarmee zijn hele bedrijfsplan in duigen viel, nog vóór hij het in praktijk kon brengen.

Een ondernemer vertelt dat ze wel geprobeerd heeft om door promotiecampagnes opdrachten te verwerven, maar dat heeft geen soelaas geboden. De startende ondernemer heeft daarnaast vele sollicitaties naar banen in loondienst gedaan, zonder enig resultaat.

Gemeenschappelijk is dat deze ondernemers de onzekerheid en, in een geval, de financiële terugval als een enorme mentale belasting voor zichzelf, en soms ook voor de gezinsleden, ervaren.

5.3 Ondersteuningsbehoeften en georganiseerde steun

Alle respondenten zijn geselecteerd omdat zij in de enquête hebben aangegeven één of meer vormen van ondersteuning, mogelijk door de gemeente, te wensen. In deze paragraaf wordt beschreven welke ondersteuningsbehoefte ondernemers hebben vanuit het oogpunt van hun toekomstperspectief en welke hulp of ondersteuning zij al hebben georganiseerd

Ondersteuningsbehoefte

Er is geen exclusieve relatie tussen toekomstperspectief en ondersteuningsbehoefte, zoals hieronder zal blijken. Het is niet zo dat ondernemers die zich stevig genoeg voelen om door te zetten geen ondersteuning behoeven en bijvoorbeeld ondernemers die zich gedwongen voelen te stoppen des te meer. In alle categorieën komen behoeften aan bepaalde vormen van ondersteuning voor. Tegelijkertijd zijn er wel verschillen waar te nemen.

Doorzetters

In weerwil van wat zij in de enquête hebben geantwoord, geven verschillende ondernemers die hun bedrijf willen voortzetten aan dat zij, bij nader inzien, geen ondersteuning behoeven. De betrokkenen verklaren dit verschil in antwoorden doordat ze in een rustiger vaarwater terecht zijn gekomen. Ze beschrijven dat de financiële terugval, soms betalingsachterstanden en onzekerheid over de toekomst tot flinke stress hebben geleid. Maar inmiddels is er een zekere stabiliteit ontstaan, vaak door nieuwe inkomensbronnen of het geleidelijk weer omzet kunnen maken. Daardoor is ook de mentale druk verminderd. Deze ondernemers beschrijven een adaptatieproces, zowel op financieel en mentaal vlak, waardoor de noodzaak van ondersteuning is weggenomen.

Dat neemt niet weg dat andere ondernemers in deze categorie vertellen wel behoefte te hebben aan ondersteuning. Doorgaans gaat het om ondersteuning

bij de bedrijfsvoering, in de vorm van bijscholing, geld of hulp bij de financiële administratie.

Zo vertelt ondernemster Eline (p. 84), actief in de psychologische hulp aan kinderen, dat zij graag haar online-vaardigheden zou verbeteren om haar diensten online te kunnen aanbieden. Dansschoolhouder Asha (p. 34) heeft via een parttime-baan in de zorg in combinatie met leningen uit de familie kunnen waarborgen dat ze haar vaste lasten, met name woonlasten en kosten voor het bedrijfspand, kon blijven betalen. Nu zou ze graag financiële ondersteuning krijgen om haar bedrijf weer op te kunnen starten, zodra de maatregelen het weer toelaten – ze is immers driekwart van haar leerlingen kwijt geraakt. Bovendien zou ze zo (bij)scholing kunnen financieren. Een jonge ondernemer vertelt dat hij eerder daarvoor een 'businesscoach' heeft gehad, maar alsnog graag hulp wil bij de financiële administratie, het doen van belastingaangifte en het gebruik kunnen maken van ondersteunende regelingen voor ondernemers.

Stoppers

De ondernemers die graag zouden willen stoppen met hun bedrijf geven aan dat ze ondersteuning willen hebben om de transitie naar een andere bron van inkomsten te kunnen maken. Ze willen bijvoorbeeld hulp om een baan in loondienst te vinden of een ander bedrijf in een ander marktsegment op te zetten. Eén van de ondernemers vraagt daarnaast expliciet om hulp bij de schulden die in de coronatijd flink zijn opgelopen. Een ondernemer, Moustafa (p. 19), verkeert in een minstens zo penibele financiële situatie. Hij lijkt weinig overzicht meer te hebben en weet eigenlijk niet meer waarvoor hij hulp zou moeten vragen en ook niet waar hij daarvoor terecht zou kunnen.

Twijfelaars

Bij de twijfelende ondernemers zien we een mix van ondersteuningsbehoeften. Het gaat vooral om ondersteuning bij het doorstarten van het eigen bedrijf - in de vorm van coaching of bijscholing bijvoorbeeld - of om ondersteuning bij het zoeken naar een baan in loondienst. Daarnaast wordt de behoefte financiële hulp of schuldhelp genoemd.

Georganiseerde ondersteuning

In alle drie de categorieën ondernemers vertellen respondenten dat ze zelf sinds de eerste lockdown vormen van ondersteuning hebben gezocht en gevonden.

De resultaten van de enquête gaven al aan dat een groot deel van de ondernemers de coronatijd als mentaal heel belastend hebben ervaren, door bijvoorbeeld stress en somberheid. Enkele geïnterviewde ondernemers geven ook aan dat ze daar hulp bij gezocht hebben via de huisarts of bijvoorbeeld een 'life-coach'. Tegelijkertijd loopt men ook daar soms tegen belemmeringen aan in de vorm van wachtlijsten:

Het huishouden van een ondernemer is ernstig getroffen door de coronacrisis. Ze omschrijft haar situatie als 'gruwelijk'. Het bedrijf van haar echtgenoot is failliet gegaan, waardoor hij 'geestelijk in puin ligt'. Haar eigen bedrijf heeft, net na een periode van investeringen, een enorme omzetsdaling meegemaakt. Bovendien is hun zorgintensieve kind door de sluiting van scholen permanent thuis. Alles bijeen kost dat de respondent enorm veel energie. Ze is boos op de overheid vanwege het gebrek aan steun. Ze ervaart veel stress en heeft paniekaanvallen. Daarvoor is ze naar de huisarts geweest en is doorverwezen voor psychologische hulp. Inmiddels staat ze al een jaar op een wachtlijst.

Daarnaast is sprake van informele hulp uit het sociale netwerk van de respondenten. Het gaat vooral om financiële hulp in de vorm van giften of leningen door familieleden of vrienden. Deze leningen kunnen flink oplopen van enkele duizenden euro's tot maar liefst 40.000 euro. Een respondent vertelt dat de leningen uit haar sociale netwerk zwaar op haar drukt. Ze is waarschijnlijk nog jaren bezig om ze af te lossen.

Tenslotte merken enkele ondernemers op dat ze informatie uitwisselen met andere ondernemers in hun branche. Het gaat over mogelijkheden om steun van de overheid te krijgen, de ontwikkeling van de vraag in de markt of concreet mogelijkheden om opdrachten te krijgen. Tegelijkertijd wordt opgemerkt dat het delen van informatie wel beperkt gebeurt, omdat men nu eenmaal ook met elkaar concurreert.

Visie op de overheid

In de enquête is gevraagd of men behoefte heeft aan ondersteuning door de gemeente Rotterdam. Als het gaat om financiële hulp heeft de helft daar zeker of misschien behoefte aan, als het gaat om andere soorten hulp (bij de bedrijfsvoering, bij het zoeken naar een baan in loondienst) gaat dat om circa een kwart

van de ondernemers. Kortom, een deel van de ondernemers ziet daarbij een rol voor de overheid weggelegd. Tegelijkertijd blijkt uit de interviews dat hun positie ten opzichte van de overheid ambivalent is. Allereerst is er het ondernemersethos dat voorschrijft dat je zoveel mogelijk zelfstandig je problemen oplost en in beginsel geen beroep doet op collectieve (inkomens)voorzieningen. In een wat extremere variant zegt een respondent dat de overheid geen natuurlijke partner is van ondernemers, omdat de bureaucratische rationaliteit botst met wat ondernemers nodig hebben – men begrijpt elkaar simpelweg niet. Vanuit deze optiek zou men liever geen beroep doen op de overheid. Een deel van de ondernemers bezien de corona-steunmaatregelen welwillend – zelfs als men met terugvorderingen van, achteraf gebleken, onterechte TOZO-uitkeringen wordt geconfronteerd.

Andere ondernemers waarderen de overheid, en het beleid in reactie op corona, veel negatiever. Ze hebben het gevoel door de overheid te worden gedwarsboomd en niet goed te zijn gehoord. Het in hun ogen onduidelijke en onzekere coronabeleid van beperkingen naar versoepelingen en weer terug, het niet in aanmerking komen voor inkomensregelingen, het achteraf terug moeten betalen van uitkeringen en het gebrek aan soepele omgang met regels in deze crisistijd, heeft het vertrouwen in de overheid flink doen dalen. Dansschoolhouder Asha (zie ook [p. 34](#)):

“Ook ik heb allemaal dingen geprobeerd. Omdat ik m'n eigen locatie heb, was ik begonnen met een soort afhaaloket om broodjes te verkopen. Zelfs daarop hebben ze me geweigerd bij de gemeente omdat ze vinden dat het geen horecalocatie is. Ik hoefde alleen maar de tussendeur open te doen en het op de toonbank te zetten en dan konden mensen het afhalen. Toen hebben ze me geweigerd, omdat ze vinden dat het een praktijklocatie is. Zelfs daarin heeft de gemeente niet eens de moeite genomen om langs te komen en te kijken. (...) Er wordt niet eens een uitzondering gemaakt voor een tijdje of zo.”

Het is deze ambivalente positie tegenover de overheid die maakt dat de ondernemers (ernstig) twijfelen over wat ze van de overheid kunnen verwachten. Bij een deel overheerst op dit moment de frustratie over het

beleid en de gevolgen daarvan voor hun persoonlijke situatie.

5.4 Beïnvloedende factoren

In deze paragraaf worden factoren beschreven die van invloed zijn op het toekomstperspectief en de ondersteuningsbehoeften van ondernemers. Een deel van deze factoren komt overeen met de bevindingen van de analyses uit de eerdere hoofdstukken. De laagst opgeleiden, ondernemers met een migratie-achtergrond, ondernemers zonder partner met inkomen, ondernemers in coronagevoelige sectoren zoals de taxibranche, ondernemers die voorheen al in een precaire financiële positie verkeerden, hebben een onzeker of ronduit somber toekomstperspectief en doorgaans ook de meeste behoefte aan vormen van ondersteuning. Daarnaast komt een aantal specifieke factoren uit de interviews die hieronder worden toegelicht.

Ervaring in dezelfde branche

Ondernemers die langdurig in dezelfde branche actief zijn, lijken beter in staat om de crisis het hoofd te bieden dan ondernemers die korter actief zijn of ondernemers die in de loop van hun ondernemerschap steeds gewisseld zijn van sector. Ondernemers die langdurig binnen een sector opereren, ook al is dat een sector die 'coronagevoelig' is (horeca, cultuur), blijken optimistischer te zijn over de toekomst en hebben minder behoefte aan ondersteuning. Dit hangt samen met het kenniskapitaal dat ze in de loop van hun carrière hebben verzameld, hun reputatie en netwerk binnen de sector.

Leeftijd

Doorgaans blijkt dat oudere ondernemers minder kwetsbaar zijn dan de jongeren. Dat kan samenhangen met de financiële buffers of de netwerken die ze hebben kunnen opbouwen. Uit de interviews blijkt echter ook dat juist de jongere, nog niet lang gestarte ondernemers relatief positief zijn over hun toekomst als ondernemer. Dit hangt mogelijk samen met hun leefstijl – er is nog geen sprake van gezinsvorming of hoge vaste lasten bijvoorbeeld – en de mogelijkheden die zij zien om het ondernemerschap te combineren met bijbanen en studie om hun mogelijkheden te vergroten.

Adaptieve leefstijl

Sommige ondernemers zijn gewend dat, bijvoorbeeld seizoensgebonden, inkomenspieken afwisselen met perioden van inkomensdaling. Zij zijn gewend aan de fluctuaties van periodes waarin zij financiële buffers kunnen aanleggen en perioden waarin zij deels weer interen op hun spaargelden. Deze ondernemers lijken wat beter bestand tegen de crisis; ze hebben zichzelf wat beter kunnen redden en zijn positiever over de toekomst. Dat neemt overigens niet weg dat ook voor deze ondernemers de crisis ingrijpender is dan wat zij eerder hebben meegemaakt; deze heeft grotere consequenties voor hun financiële situatie. Zo worden nu ook reserves voor de lange termijn, zoals voorzieningen voor het pensioen, flink aangesproken.

Kennis en inzicht regelgeving

Kennis en inzicht in ondersteuningsmogelijkheden van overheidswege verschillen per ondernemer. Ondernemers met een (zeer) lage opleiding, met een migratie-achtergrond, jonge en onervaren ondernemers blijken doorgaans minder kennis te hebben van de mogelijkheden van vormen van financiële ondersteuning. En dat geldt in bijvoorbeeld ook voor het bestaan van het Regionaal Bureau Zelfstandigen van de gemeente. Tegelijkertijd kan worden geconstateerd dat met betrekking tot de specifieke corona-gerelateerde steunmaatregelen er in veel bredere kring beperkte kennis is over de voorwaarden van regelingen – en soms het bestaan van regelingen. Ook hoger opgeleide ondernemers vertellen dat ze moeite hebben om overzicht en inzicht te krijgen en sommigen hebben daar hulp bij nodig (gehad). Hiervoor is al beschreven dat afwijzingen voor en terugvorderingen van coronasteun bij sommige ondernemers tot flinke frustratie en wantrouwen in de overheid hebben geleid, en ook aarzeling om nogmaals een beroep op voorzieningen van overheidswege te doen.

Bedrijfskosten

Het al dan niet hebben van hoge bedrijfskosten in de vorm van leasecontracten, een bedrijfspand, vervoersmiddelen en dergelijke maken het lastiger om met de crisis om te gaan. Ondernemers met lage lasten ervaren minder financiële problemen en geven aan dat ze flexibeler zijn als het gaat om het 'switchen' naar bijvoorbeeld een baan in loondienst. Deze ondernemers zijn doorgaans positiever over de toekomst en hebben minder behoefte aan steun.

Structurele problemen

Er wordt wel beweerd dat de coronacrisis als een contrastvloeiwerk werkt, waardoor structurele vraagstukken scherp in beeld komen.⁴⁹ De coronacrisis is dan niet zozeer een oorzaak, maar eerder een versterkende factor in de kwetsbaarheid van ondernemers. Dat kan ook in dit onderzoek worden opgemerkt. Uit de interviews en andere analyses blijkt de kwetsbaarheid van ondernemers die al ruim voor corona in financiële krapte leefden. Andere voorbeelden hebben te maken met ontwikkelingen in de markt die invloed hebben op de toekomstige vraag: zoals de invloed van de platformeconomie of het toenemende gebruik van online-diensten. Sommige ondernemers zien daardoor geen toekomst meer in hun bedrijf. Taxichauffeur Salah wil daarom met zijn bedrijf stoppen (p. 52).

Cumulatie van effecten

Duidelijk is dat de gevolgen van de coronacrisis van ondernemers op verschillende wijze en in verschillende mate raken. Alle hiervoor besproken factoren hebben hun invloed op het toekomstperspectief van de ondernemers en hun behoefte aan ondersteuning. Tegelijkertijd kan ook worden waargenomen dat het samengaan van risicofactoren van invloed is op de ervaring en het vooruitzicht van de ondernemers. Onder de 'twijfelaars' en de 'stoppers' cumuleren doorgaans meer risicofactoren dan onder ondernemers die hun bedrijf willen doorzetten. Zo zien we bij Moustafa (p. 19) hoe een langdurig marginaal inkomen wordt gecombineerd met hoge bedrijfskosten, het ontbreken van andere inkomensbronnen in het huishouden en een beperkte kennis van ondersteuningsmogelijkheden. Ook bij de volgende respondent komen risicofactoren samen:

Respondent is 40 jaar als ondernemer actief in verschillende sectoren, de laatste jaren als evenementencateraar en klusser. Niet lang voor corona heeft hij krediet gekregen van de gemeente voor een investering in zijn cateringbedrijf. Door de verschillende lockdowns is de catering langdurig stil komen te liggen. Bovendien is hij vanwege besmettingsangst en omdat hij het lichamelijk niet meer aankon gestopt met zijn klusbedrijf. Respondent is kostwinner, dus vanaf dat moment kwam het gezin met twee opgroeiende kinderen zonder inkomen te zitten. Respondent heeft op alle mogelijke inkomensvoorzieningen (TOZO, TVL, TONK) voor ondernemers een beroep gedaan. Door onder meer administratieve onduidelijkheden (onder meer voor welke van zijn ondernemingen hij steun aanvraag) hebben die toekenningen heel lang op zich laten wachten. Zijn investeringskrediet heeft hij in zijn geheel moeten gebruiken voor het levensonderhoud. Zijn kinderen hebben vanuit hun bijbaantjes bijgedragen en een familielid heeft de boodschappen voor het gezin betaald. Mentaal kon en kan respondent slecht omgaan met de coronapandemie en de beperkende maatregelen. Hij heeft veel tijd besteed om meer over corona te weten: "om alles te kunnen snappen". Hij voelt zich in het nauw gedreven door het test- en vaccinatiebeleid van de overheid. Onlangs is hij nog bij de huisarts geweest. Respondent heeft al eerder te maken gehad met financiële problemen. De geldzorgen knagen voortdurend aan hem en aan zijn vrouw. Zijn vrouw huilt regelmatig van ellende, zegt hij. In zijn hart wil hij weer door met zijn cateringbedrijf, al is de toekomst buitengewoon onzeker.

⁴⁹ Engbersen G. (2021), Parallele werelden. Covid-19 als contrastvloeiwerk: over oude en nieuwe ongelijkheden en het ontstaan van een parallelle samenleving. In: WRR en KNAW (2021) COVID-19: Expertvisies op de gevolgen voor samenleving en beleid. Den Haag: WRR/KNAW.

5.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is op basis van interviews met veertien ondernemers nader ingegaan op hun toekomstperspectief, hun ondersteuningsbehoeften en factoren die daarop van invloed zijn. We hebben ondernemers onderscheiden die hun bedrijf willen voortzetten, ondernemers die zijn gaan twijfelen over voortzetting en ondernemers die eigenlijk zouden willen stoppen met hun bedrijf. De ondersteuningsbehoeften variëren met het toekomstperspectief. De 'doorzetters' hebben deels geen behoefte aan ondersteuning, deels behoefte aan ondersteuning bij de bedrijfsvoering in de vorm van coaching of bijscholing. De 'twijfelaars' willen ondersteuning bij het maken van een keuze of richting voortzetting van het ondernemerschap of richting het zoeken van een baan in loondienst. De 'stoppers' zouden geholpen zijn met de beëindiging van hun huidige bedrijf en het zoeken naar een baan in loondienst of het opzetten van een nieuwe onderneming. Behoeftes aan financiële ondersteuning komt vooral, maar niet uitsluitend, bij de laatste categorieën voor. Diverse ondernemers hebben daarvoor inmiddels ook leningen binnen hun sociaal netwerk afgesloten. Een enkeling heeft zich bij de

schulddienstverlening gemeld. Doorgaans ervaren de ondernemers deze crisistijd als een grote mentale belasting – dat geldt uiteraard nog meer voor ondernemers met een onzeker of somber vooruitzicht. Geconstateerd is dat een deel van de ondernemers door hun ervaringen met regelgeving, afwijzingen voor steun, onverwachte terugvorderingen en de als zwalkend ervaren coronamaatregelen veel van hun vertrouwen in de overheid zijn verloren.

Factoren die het toekomstperspectief en de ondersteuningsbehoefte beïnvloeden zijn deels de eerder geïdentificeerde factoren als een lage opleiding, het hebben van een migratie-achtergrond, kostwinner zijn, het al langdurig leven van een precair inkomen, het werken in een 'corona-gevoelige' sector. Daarnaast blijken andere factoren een belangrijke rol te spelen: de duur van de ervaring in een branche (opgebouwd kenniskapitaal, reputatie, netwerk), jonge ondernemers met nog relatief lage kosten voor levensonderhoud, een adaptieve levensstijl, kennis van regelgeving en voorzieningen, bedrijfskosten, structurele ontwikkelingen in de markt en de mate waarin risicofactoren bij een ondernemer en diens huishouden cumuleren.

'De deurwaarder hijgt in mijn nek' - de transporteur

Jerry (39 jaar, laagopgeleid) heeft zich net gesetteld. Met zijn vrouw heeft hij twee jaar geleden een huis gekocht. Ze krijgen hun eerste kindje. Iets daarvoor, in 2017 start hij met zijn bedrijf. Het is een eenmanszaak. Hij werkt in het transport van o.a. caravans, aanhangers en vrachtvervoer naar het buitenland. Koerierswerk noemt hij het. In het begin heeft hij een baan in loondienst ernaast. Begin 2020 durft hij het aan om fulltime zelfstandige te worden. Hij verdient ruim 3000 euro per maand. Het ziet er rooskleurig uit. Zijn agenda zit vol opdrachten tot eind december.

En dan komt corona. In maart 2020 krijgt hij problemen met over de grens komen. Steeds meer opdrachten worden afgezegd. Zijn grootste opdrachtgevers werken veel voor markten en festivals, die stilvallen vanwege de coronamaatregelen. Jerry's agenda is ineens leeg. Hij heeft net begin 2020 geïnvesteerd in zijn bedrijf door zijn wagenpark uit te breiden. Zijn vaste bedrijfslasten (zoals lease en afbetalingen) zijn afgestemd op zijn (verwachte) inkomsten. Nu moet hij die doorlopende kosten 'privé ophoesten', zoals hij zegt. Dit valt hem zwaar. Het is 'een grote klap'. Hij moet uiteindelijk een aantal voertuigen weer verkopen.

Al in het voorjaar van 2020 vindt Jerry een baan in loondienst. Hij moest wel, zegt hij. Zijn vrouw is zwanger in die tijd en heeft geen inkomsten. Hij durft de gok daarom nog niet te wagen om weer helemaal voor zijn bedrijf te gaan werken.

In die tijd heeft Jerry een uitkering levensonderhoud (Tozo 1) aangevraagd. Die krijgt hij, maar het bedrag van 3000 euro moet hij na vier maanden alweer terugbetalen, omdat hij inkomsten uit zijn baan in loondienst heeft. Dit vindt hij moeilijk om te begrijpen.

"Ze houden er dan geen rekening mee, dat je zoveel lasten hebt. Dat je én een betaalde baan moet hebben én financiële steun. (...). Dus ik heb die 3000 euro terug moeten betalen. Dan moest er wat anders blijven liggen natuurlijk."

Jerry lijkt niet bekend te zijn met de TVL regeling. Naast de uitkering vraagt hij ook een Tozo bedrijfskrediet aan bij de gemeente. Dat geeft hem wat lucht voor de achterstallige betalingen van zijn wagenpark. De TONK regeling heeft hij niet aangevraagd. Zijn woonlasten kan hij wel met de inkomsten uit zijn baan in loondienst betalen, zegt hij.

Financieel gaat het nog steeds niet goed met Jerry in juli 2021, ondanks zijn baan in loondienst en het verkopen van een deel van zijn voertuigen. Hij heeft wel wat afspraken kunnen maken over uitstel van betalingen, zoals bij de huur van een garage. Die heeft hij uiteindelijk kunnen opzeggen zonder boetes. Ook heeft hij een privélening genomen bij een bank, waarvan de terugbetaling drie maanden is opgeschort. Echter, inmiddels zijn de betalingsachterstanden en schulden behoorlijk opgelopen. Hij heeft problemen met het betalen van het leasebedrijf, de Belastingdienst, de zorgverzekering. Het belangrijkste knelpunt waar hij tegenaan loopt, zijn de leasecontracten voor zijn auto's. Daarvoor moet hij op korte termijn 11.000 euro betalen.

"Bij de lease zitten ze in mijn nek te hijgen. Volgens mij dreigen ze ook met een deurwaarder. Ik heb van de week een aangetekende brief gehad."

Ook liggen er twee aanslagen van de Belastingdienst van 7.000 euro. Hij weet niet hoe hij die moet betalen. Hij is nu met hen in gesprek hierover, waarbij hij zijn hele administratie heeft opgestuurd.

Jerry vindt zijn schulden en betalingsachterstanden heel problematisch. Hij heeft inmiddels al zijn spaargeld opgemaakt en geen pensioenpotje meer.

“Alle buffers zijn op. Die lease van die auto was 1.000 euro per maand. Dat tikt echt aan, als de inkomsten van je zaak wegvallen. Plus ik had dan nog een bus, dat was ook 300 per maand. Zit je al op 1300. Plus nog verzekeringen en wegenbelasting, noem het maar op. Als je dat mist, op een gegeven moment breek je je spaargeld aan. Dat kan je twee, drie maanden doen. Als het dan nog niet voorbij is, het duurt nog een jaar, dan op een gegeven moment is alles op.”

Qua oplossingen weet Jerry het eigenlijk niet zo goed meer. Hij denkt vooral aan financiële steun en hulp bij bedrijfsvoering. Die heeft hij aangevraagd bij de gemeente. Hij voelt zich erg onder druk staan. Ook een nieuwe lening ziet hij wel als een oplossing ('liever een lening dan een deurwaarder en een codering op mijn naam'), maar hij is ook bang om nog dieper in de schulden te raken.

“Ja, ik zou er eigenlijk toch wel mee willen stoppen. Ik ben bang dat er nog zo'n golf komt, van corona. En dan ga je nog verder en dieper in de schulden.”

Jerry is een vrij nuchter persoon, maar 'dit grijpt me wel aan', zoals hij zegt. Zijn vrouw zit momenteel in de ziektewet, dus kan qua inkomen niet veel bijdragen. Hij heeft echter geen behoefte aan ondersteuning op mentaal gebied.

Hij twijfelt nog over het verkennen van nieuwe markten. Zo denkt hij erover om een verhuurmaatschappij te beginnen, om zijn voertuigen te verhuren en zo de vaste bedrijfslasten te dekken. Hij zou wel hulp willen van een andere ondernemer, een soort coach, om hem hierbij te begeleiden.

Maar uiteindelijk zegt Jerry: “Als je echt diep in mijn hart kijkt, zou ik er het liefste mee willen stoppen, voordat het dadelijk echt niet meer gaat, of dat we ons huis uit moeten, omdat we niks meer kunnen betalen”.

Geraadpleegde bronnen

ABN/AMRO, Belastingenschuld per branche, 17 mei 2021.

ABN-AMRO, De financiële weerbaarheid van Nederlandse bedrijven tijdens Corona, 13 januari 2021.

AFM/CPB, Stresstest huishoudens, september 2020.

Algemene Rekenkamer, Sociale zekerheid en flexibele arbeidsmarkt, Sociale vangnetten voor werkenden met een flexibel arbeidsverband: de huidige balans, 9 december 2020.

Algemene Rekenkamer, Achtergronddocument bij rapport Sociale zekerheid en flexibele arbeidsmarkt, 9 december 2020.

Argumentenfabriek, De, Minder schade door schuld, Beleidsvoorstellen om slimmer met problematische schulden om te gaan en zo miljarden te besparen, 2020.

CBS, Mentale gezondheid in eerste helft 2021 op dieptepunt, 03-09-2021.

CBS, Gebruik door bedrijfsvestigingen van financiële steunmaatregelen coronacrisis per regio t/m 31 december 2020, team Beleidsstatistiek, februari 2021.

CBS, Het effect van het wegvallen van het zelfstandigeninkomen, 15-12-2020.

CBS, Groot risico op armoede voor zzp'ers in handel, vervoer en horeca, 2 december 2020.

CBS/TNO, 1 op de 5 zelfstandigen schatte buffer in 2019 op hooguit 3 maanden, 16-4-2020.

CBS, Dynamiek op de Nederlandse Arbeidsmarkt, Het ervaren en reduceren van onzekerheid door zzp'ers, 2019.

CBS, Armoede en sociale uitsluiting 2019.

CBS, Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt, focus op onzekerheid, 2019.

CBS, Simulatie inkomstenderiving zelfstandigen.

CBS, Standaard Bedrijfsindeling 2008, Versie 2018, Update 2019, Structuur: tweede digit en derde digit, januari 2019.

Deloitte/SchuldenLabNL, COVID-19 en schuldenproblematiek in Nederland, Onderzoek en oplossingsrichtingen voor een gezamenlijk actieplan, 16 juni 2020.

Gemeente Rotterdam, Factsheet Tozo-regeling Rotterdam, OBI, januari 201.

ING, Grote herstel in de horeca pas in 2022, update april 2021.

Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, Kamerbrief uitbreiding economische steun en herstpakkett, 21 januari 2021.

Ministerie SZW, Kamerbrief monitoring arbeidsmarkt en groep NOW en Tozo, 3 december 2020.

Ministerie SZW, Alles wat u moet weten over Tozo.

Nationale Ombudsman, brief VNG, Knelpunten zelfstandigen bij toegang schuldhelpverlening, 6 juli 2021.

Nibud, Financiële tegenslagen in de coronacrisis, De financiële gevolgen voor huishoudens en verschillen naar werksituatie, januari 2021.

Nibud, Coronabarometer, De financiële gevolgen van de coronacrisis voor werkenden, juli 2020.

NOS, Mkb-noodlijn in halfjaar zo'n 8.000 keer gebeld: 'De nood was echt heel hoog', 10 augustus 2021.

NOS, Steeds meer ondernemers zoeken hulp vanwege financiële problemen, 6 april 2021.

NOS, Partners van zelfstandigen betalen door coronasteun extra belasting, 13 maart 2021.

NOS, Meer wanbetalers: 7 miljard euro extra leningen op rand afgrond, 19 februari 2021.

NRC, Banken moeten meer kijken naar wat er wél kan in de horeca, 4 februari 2021.

Onderzoeksconsortium, De maatschappelijke impact van COVID-19, Impact corona op kwetsbare groepen, Bevindingen en handelingsstrategieën, 2021.

Onderzoek aan zet, Bureau Omlo, Hogeschool Utrecht & Robbers Research & Education, Kwetsbaarheid én veerkracht bij aanvragers van een TOZO-uitkering, De impact van de coronacrisis op Utrechtse zzp'ers en kleine ondernemers en hun ondersteuningsbehoefte, januari 2021.

Panteia/Research voor Beleid, Inkomensalternatieven van zelfstandigen zonder personeel, 10 juni 2020.

Parool, Ondernemers worden geneukt door enorme coronaschuld Belastingdienst, 17 mei 2021.

Parool, Extra geld voor ondersteuning Amsterdamse zzp'ers, 18 december 2020.

Platform 31, Armoede en schulden na corona, De opgaven, kansen, dilemma's van corona voor het gemeentelijk armoede/schuldenbeleid, december 2020.

Pointer, KRO/NCRV, website, Zzp'ers die door de coronacrisis leven op bijstandsniveau: "Het is een faillissementspolonaise, 20 november 2020.

PWC/Universiteit Leiden, Bijzonder Beheer Barometer, november 2020.

PWC/Universiteit Leiden, Bijzonder Beheer Barometer, februari 2021.

RTL Nieuws, Studerende zzp'er mag Tozo-uitkering soms toch houden, 9 februari 2021.

RTL Nieuws, Mohammad kreeg eerst coronasteun, maar daarna een dikke boete: 'Ik werd fraudeur genoemd', 16 maart 2021.

RLT Nieuws, Bedrijven in deze sectoren hebben de hoogste belastingschuld door corona, 17 mei 2021.

SER, Denktank Coronacrisis, Werkgroep doelgroepen, Kennisdocument, Neem iedereen mee: kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt, december 2020.

SCP, Maatschappelijke gevolgen van corona, Verwachte gevolgen van corona voor scholing, werk en armoede, 9 juli 2020.

SCP, Beleidssignalement maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen, Kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt, 9 juli 2020.

TNO/CBS, Factsheet ZEA 2021.

TNO/CBS, Zelfstandigen Enquête Arbeid 2019, 2019.

Trouw, Veertig procent van de zzp'ers redt een jaar zonder inkomen wel, twintig procent zeker niet, 16 april 2020.

UWV, Coronacrisis: impact op de werkgelegenheid in Rijnmond, 4 juni 2020.

VNG/SCC Consultancy, Corona geeft ondernemersdienstverlening een impuls, Hoe gemeenten dichterbij ondernemers zijn komen te staan door corona, hoe dat te behouden en verder uit te bouwen, december 2020.

Volkskrant, Moet het kabinet meer doen voor noodlijdende zzp'ers?, 16 april 2021.

Volkskrant, Van massawerkloosheid naar personeelstekort, hoe kan dat?, 30 juli 2021.

Werkgeversservicepunt Rijnmond, Economische impact corona Rijnmond-Rotterdam, gemeente Rotterdam, conceptversie 16 juni 2020.

Zembla, BNNVARA, Belastingenschuld door corona nekt bedrijven, 17 februari 2021.

Bijlage A

Aanvragen, afwijzingen en toekenningen Tozo

In de periode maart 2020 tot en met 25 augustus 2021 werden in Rotterdam en de regiogemeenten ruim 65.000 aanvragen voor ondersteuning in het kader van de Tozo-regelingen gedaan. Bij 90% van de aanvragen gaat het om een aanvraag voor een uitkering levensonderhoud, bij de overige 10% om een aanvraag voor een bedrijfskrediet. Vanaf Tozo 4 neemt het aantal aanvragen sterk af, en worden in verhouding ook minder aanvragen voor een bedrijfskrediet gedaan.

Tabel I.1 Aanvragen Tozo naar soort voorziening

	Tozo1		Tozo2		Tozo3		Tozo4		Tozo5		Totaal	
	Aantal	Procent	Aantal	Procent	Aantal	Procent	Aantal	Procent	Aantal	Procent	Aantal	Procent
Uitkering LO	25.723	90%	10.018	87%	12.566	86%	6.730	93%	3.735	98%	58.772	90%
Lening BK	2.765	10%	1.440	13%	1.981	14%	521	7%	84	2%	6.791	10%
Totaal	28.488	100%	11.458	100%	14.547	100%	7.251	100%	3.819	100%	65.563	100%

Bijna een derde van het totaal aantal aanvragen kwam van een ondernemer uit één van de regiogemeenten. Vanaf Tozo 2 neemt het aandeel aanvragen uit de regiogemeenten af naar rond een kwart van de aanvragen.

Tabel I.2 Aanvragen Tozo naar soort gemeente

	Tozo1	Tozo2	Tozo3	Tozo4	Tozo5	Totaal
Rotterdam	63%	73%	71%	74%	75%	69%
Regiogemeente	37%	27%	29%	26%	26%	32%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%
N=	28.488	11.458	14.547	7.251	3.819	65.563

Van het totaal aantal aanvragen voor een uitkering levensonderhoud werd 86% toegekend. Het toekenningspercentage bij de aanvragen bedrijfskrediet ligt met 58% duidelijk lager. Vanaf Tozo 4 neemt het toekenningspercentage bij de aanvragen voor een bedrijfskrediet nog eens sterk af, terwijl dit bij de aanvragen voor een uitkering levensonderhoud nog wat toeneemt. Een volledig overzicht van toekenning en afwijzing per regeling staat in de volgende tabel.

Tabel I.3 Beslissing op aanvragen Tozo naar soort voorziening

		Tozo1		Tozo2		Tozo3		Tozo4		Tozo5		Totaal	
		Aantal	Procent	Aantal	Procent	Aantal	Procent	Aantal	Procent	Aantal	Procent	Aantal	Procent
Uitkering LO	Afwijzen	3.907	15%	1.119	11%	910	7%	264	4%	66	2%	6.266	11%
	Intrekken	909	4%	503	5%	409	3%	39	1%	6	0%	1.866	3%
	Toekennen	20.907	81%	8.396	84%	11.247	90%	6.427	96%	3.663	98%	50.640	86%
	Subtotaal	25.723	100%	10.018	100%	12.566	100%	6.730	100%	3.735	100%	58.772	100%
Lening BK	Afwijzen	1.175	43%	518	36%	753	38%	335	64%	59	70%	2.840	42%
	Toekennen	1.590	58%	922	64%	1.228	62%	186	36%	25	30%	3.951	58%
	Subtotaal	2.765	100%	1.440	100%	1.981	100%	521	100%	84	100%	6.791	100%
Total	Afwijzen	5.082	18%	1.637	14%	1.663	11%	599	8%	125	3%	9.106	14%
	Intrekken	909	3%	503	4%	409	3%	39	1%	6	0%	1.866	3%
	Toekennen	22.497	79%	9.318	81%	12.475	86%	6.613	91%	3.688	97%	54.591	83%
	Totaal	28.488	100%	11.458	100%	14.547	100%	7.251	100%	3.819	100%	65.563	100%

Een ondernemer kan natuurlijk meerdere aanvragen hebben ingediend: bovenstaande aanvragen werden ingediend door 28.545 individuele ondernemers. Van deze ondernemers kregen er 25.279 minimaal één keer een voorziening binnen Tozo toegekend. Dat brengt het toekenningpercentage op basis van individuele aanvragers op 89%. In de onderstaande tabel is in beeld gebracht van welke verschillende Tozo-regelingen de ondernemers gebruik maakten. Bijna de helft van de gebruikers maakte alleen gebruik van de Tozo 1-regeling. Daarna wordt het grootste aandeel (9%) gevormd door ondernemers die van alle vijf de regelingen gebruik maakten.

Tabel I.4 Combinatie van gebruik van Tozo 1 tot en met 5

	Aantal	Procent	Cumulatief %
Alleen Tozo1	11.272	45	45
Tozo 1, 2, 3, 4 & 5	2.363	9	54
Tozo 1 & 2	1.773	7	61
Tozo 1 & 3	1.726	7	68
Tozo 1 & 2 & 3	1.567	6	74
Alleen Tozo3	1.425	6	80
Tozo 1, 2, 3 & 4	1.398	6	85
Alleen Tozo2	596	2	87
Tozo 1, 3 & 4	585	2	90
Tozo 3 & 4	443	2	92
Tozo 3, 4 & 5	384	2	93
Tozo 2 & 3	315	1	94
Tozo 1, 3, 4 & 5	297	1	95
Tozo 2, 3, 4 & 5	260	1	96
Overige combinaties	875	3	100
Totaal	25.279	100	

Ruim 11.000 ondernemers maakten dus wel gebruik van Tozo 1, maar maakten geen gebruik meer van de vervolgregelingen. De belangrijkste reden hiervoor zal de invoering van de partnerinkomenstoets vanaf Tozo 2 zijn. We zien onder de ondernemers die alleen van Tozo 1 gebruik maakte inderdaad een oververtegenwoordiging van vrouwen; blijkbaar vroegen van de paren na de invoering van de partnerinkomenstoets vooral de vrouwen de regeling niet meer aan. We zien echter ook 56% van de ondernemers uit de regiogemeenten die gebruik maakten van Tozo 1, geen gebruik meer maakten van de vervolgregelingen; bij de Rotterdamse ondernemers bedraagt dit aandeel 38%. Dit kan te maken hebben met het feit dat ondernemers in de stad gemiddeld jonger en vaker alleenstaand zijn.

Kennis voor een sterk Rotterdams beleid

Onderzoek en Business Intelligence is een afdeling binnen de gemeente Rotterdam. De afdeling verzamelt informatie en doet onderzoek voor het maken en uitvoeren van beleid door de gemeente Rotterdam. Het onderzoek gaat over onderwerpen als gezondheid, zorg, onderwijs, reïntegratie, demografie, ruimtelijke ordening en veiligheid. Soms is de gemeentelijke organisatie het onderwerp, vaker gaat het over de stad en haar bewoners. Het doel is steeds om met deze verzamelde kennis het beleid en de bedrijfsvoering van de gemeente te verbeteren.

Auteurs

Justine Anschutz

Frans Moors

Marcel van Toorn

Toine Wentink

Rotterdam.nl

Gemeente Rotterdam